

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ЧАБАНЮК ОЛЬГА МИХАЙЛІВНА

Допускається до захисту
завідувач кафедри психології,
д-р екон. наук, канд. психол. наук,
професор

В. А. Оверчук
«___» _____ 2022 р.

**ОСОБЛИВОСТІ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ У
КРИЗОВІЙ СИТУАЦІЇ**

Спеціальність 053 Психологія

Кваліфікаційна (магістерська) робота
(відповідно до стандарту спеціальності та ОП)

Науковий керівник:
І. Ю. Остополець
Доцент кафедри психології
канд. психол. наук, доцент

(підпис)

Оцінка ____ / ____ /

(бали за шкалою ЄКТС / за національною шкалою)

Голова ЕК: _____
(підпис)

Вінниця 2022

АНОТАЦІЯ

Чабанюк О. М. Особливості смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації. Спеціальність 053 «Психологія», освітня програма «Психологічна реабілітація». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2022

Актуальність даної роботи полягає в недостатньому освітленні у психологічній літературі питань смисложиттєвих орієнтацій у кризових ситуаціях. Потреба особистості у визначенні сенсу постає, коли внутрішні очікування не співпадають із зовнішньою реальністю, тобто реалізацією цих очікувань; коли людина стикається із конфліктом внутрішнього і зовнішнього. Саме в такі моменти настає переламний момент переоцінки очікуваних цінностей, а нова життєва ситуація та сама людина на новому етапі розвитку потребують утворення нових ціннісних установок і сенсів.

Емпіричне дослідження смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації проводилося через призму ціннісних орієнтацій та сенсу життя особистості, зокрема військовозобов'язаних та військовослужбовців, у воєнний період. Під час дослідження були визначені питання, для дослідження. Особливості впливу кризової ситуації (війни) на смисложиттєві орієнтації військовозобов'язаних та військовослужбовців та їх трансформацію, у т.ч. вплив травмівної події респондентів. Визначення сенсожиттєвих орієнтацій респондентів (військовозобов'язаних та військовослужбовців). Розглянуто цілі в житті військовозобов'язаних та військовослужбовців. Визначення сенсу життя респондентів. Виявлення сенсожиттєвого кризису респондентів. Виявлення посттравматичного зростання військовозобов'язаних та військовослужбовців.

Ключові слова: сенс життя, ціннісні орієнтації, цінності, ціннісний світ, сенсоутворюючі процеси, криза, війна.

ANOTATION

Chabaniuk O. M. Peculiarities of meaningful orientations of the individual in a crisis situation. Specialty 053 "Psychology", educational program «Psychological rehabilitation». Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2022

The relevance of this work lies in insufficient lighting in psychological literature on issues of meaningful life orientations in crisis situations. The individual's need to define meaning arises when internal expectations do not coincide with external reality, that is, the realization of these expectations; when a person is faced with an internal and external conflict. It is at such moments that the turning point of the reassessment of expected values comes, and the new life situation and the person himself at a new stage of development require the formation of new value attitudes and meanings.

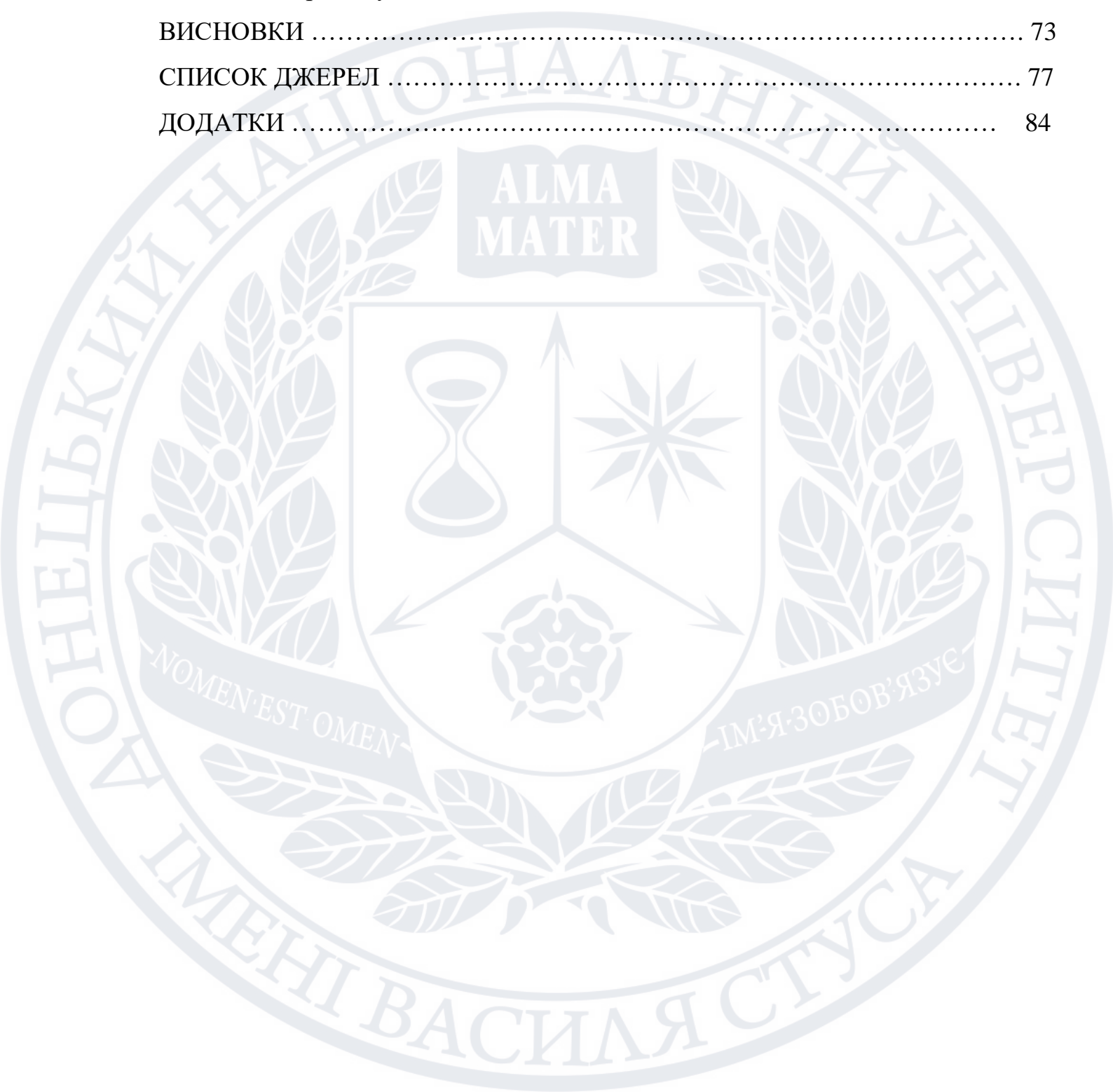
Empirical research of meaningful life orientations of an individual in a crisis situation was conducted through the prism of value orientations and the meaning of life of an individual, in particular conscripts and military personnel, during the war period. During the research, questions were identified for research. Peculiarities of the impact of a crisis situation (war) on the meaningful life orientations of conscripts and military personnel and their transformation, including the impact of the respondents' traumatic event. Determining the meaningful life orientations of respondents (military conscripts and military personnel). The goals in the lives of conscripts and military servicemen are considered. Determining the meaning of the respondents' life. Identification of respondents' sense-life crisis. Identification of post-traumatic growth in conscripts and military personnel.

Keywords: meaning of life, value orientations, values, value world, meaning-making processes, crisis, war.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРИТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ.....	10
1.1. Феномен сенсу життя у різноманітних наукових підходах.....	10
1.1.1. СENS життя як інтегративна основа особистості.....	11
1.1.2. Смыслова регуляція як одна із найважливіших функцій особистості.....	13
1.2. Особистісні цінності і потреби в структурі смыслової регуляції.....	15
1.2.1. Ціннісна спрямованість особистості як смыслоутворююча активність.....	19
1.2.2. Ціннісні життєві орієнтації військовослужбовців.....	25
1.3. Фактори, рушійні сили та умови розвитку трансформації сенсу життя особистості у кризовій ситуації.....	27
Висновок до розділу 1.....	33
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ У КРИЗОВІЙ СИТУАЦІЇ	34
2.1. Методичні принципи дослідження.....	34
2.2. Етапи організації і вибірка дослідження.....	39
2.3. Методика дослідження психологічних цінностей (сенсу життя) особистості.....	45
Висновок до розділу 2.....	54
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СМЫСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ У КРИЗОВІЙ СИТУАЦІЇ	55
3.1. Аналіз результатів дослідження особливостей впливу кризової ситуації на смысложиттєві орієнтації особистості.....	55

3.2. Аналіз результатів дослідження смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації військового у період війни.....	64
Висновок до розділу 3.....	72
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ДЖЕРЕЛ	77
ДОДАТКИ	84

ВСТУП

Трансформації в суспільстві, зміна системи культурно-історичних цінностей відбивається у сенсі життя та ціннісних пріоритетах кожної особистості. Ця проблема є досить актуальною і тому перебуває у сфері уваги як психологів, так і філософів, педагогів, соціологів, та представників інших суміжних наук.

Пошук сенсу життя особистості забезпечує її здатність вирішувати протиріччя між усвідомленням плинності життя й прагненням жити для себе, максимально реалізувати свій особистісний потенціал. Людина, яка знаходить власний, унікальний сенс живе повноцінно та наповнено, прагнучі до продуктивної життєвої самореалізації. Пошук смисложиттєвих орієнтацій особистості, можливостей самореалізації, проблеми ставлення людини до власного життя було важливим у різні періоди часу. Війна має прямий вплив на зміну ціннісних орієнтацій та сенсу життя особистості. Тому смисложиттєві орієнтації особистості у кризовій ситуації, зокрема в період воєнних дій мають свої особливості, дослідження яких є актуальним питанням сьогодення.

Проблема сенсу життя займає гідне місце у роботах видатних вітчизняних і зарубіжних дослідників А. Адлера, Г. Горського, О. Данильяна, Г. Єршова, А. Михайлова, О. Скрипніка, В. Франкла, Т.В. Цимбала, Г. В. Чуйка. та ін. Вчені обґрунтовували питання сенсу життя з різних точок зору. Однак потреба подальшого дослідження означеної проблеми все ще існує. Так, зокрема, нами встановлено недостатнє висвітлення у вітчизняній психологічній літературі питань сенсу життя у кризовій ситуації, що і зумовило вибір теми дослідження.

Об'єкт дослідження: смисложиттєві орієнтації особистості.

Предмет дослідження: особливості смисложиттєвих орієнтацій військослужбовців та військовозобов'язаних осіб.

Метою наукової роботи є експериментальне дослідження психологічних особливостей смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації, зокрема військовозобов'язаних та військовослужбовців, у період введення воєнного стану в Україні.

Гіпотеза: під впливом кризових ситуацій (війна та воєнні дії в Україні) відбуваються зміни та трансформації смисложиттєвих орієнтацій та сенсу життя особистості.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання дослідження:**

- вивчити феномен сенсу життя у різноманітних наукових підходах;
- дослідити особистісні цінності і потреби в структурі смислової регуляції;
- виявити фактори, рушійні сили та умови розвитку трансформації сенсу життя особистості у кризовій ситуації;
- розкрити методичні принципи дослідження;
- розкрити етапи організації і вибірку дослідження;
- навести методику дослідження психологічних цінностей (сенсу життя) особистості
- провести аналіз результатів дослідження особливостей впливу кризової ситуації на смисложиттєві орієнтації особистості;
- проаналізувати результати дослідження смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації військового у період війни.

Відповідно до визначеної мети, гіпотези, сформульованих завдань комплексно застосовувалися наступні **методи** дослідження: теоретичний аналіз та систематизація літературних наукових джерел, порівняння й узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень; анкетування, тести; методи математичної статистики.

Для дослідження особливостей смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації були обрані наступні **методики**: тест сенсожиттєвих орієнтацій, тест «Ціль в житті», «Опитувальник сенсу життя» (MLQ), Шкала оцінювання впливу травмівної події, тест «Сенсожиттєвий кризис», Опитувальник посттравматичного зростання.

Експериментальною базою дослідження став Вінницький обласний військовий комісаріат. Вибірку склали 110 осіб віком від 18 до 45 років, з них 102 чоловіків та 8 жінок. Респондентами виступали військовозобов'язані та військовослужбовці, які стоять на обліку Вінницького обласного військового комісаріату (м. Вінниця).

Наукова новизна одержаних результатів.

В процесі дослідження:

- дістало подальшого розвитку поняття феномен сенсу життя
- поглиблено психологічні знання про умови розвитку трансформації сенсу життя особистості у кризовій ситуації
- уточнені дані щодо особливостей зміни психологічних цінностей та смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації.
- обґрунтовано необхідність розробки і проведення тренінгу
- розроблено психологічний тренінг «Робота з горем».

Практичне значення дослідження полягає у тому, що розроблений психологічний тренінг «Робота з горем» може бути використаний викладачами вищих навчальних закладів в рамках практичних курсів психотерапевтичного та психокорекційного спрямування та в практиці роботи психолога з клієнтами, що переживають горе.

Вірогідність і надійність результатів дослідження забезпечується комплексним використанням методів і методик, адекватних меті та завданням дослідження, методологічною і теоретичною обґрунтованістю вихідних положень дослідження, достатньою вибіркою, якісним і кількісним аналізом одержаних даних, використанням методів математичної статистики.

Апробація роботи

1. Участь у II Міжнародній студентській науковій конференції «Тренди та перспективи розвитку мультидисциплінарних досліджень» (25.11.2022, м. Хмельницький, Україна). Тези «Вплив війни на зміну ціннісних орієнтацій та сенсу життя особистості»

2. Участь у II міжнародній науково - практичній конференції «Інтеграція теорії у практику: проблеми, пошуки, перспективи». (7-8 грудня 2022 року в Глухівському національному педагогічному університеті імені О. Довженка. Тема доповіді «Умови та фактори трансформації сенсу життя особистості у сучасному світі»

Структура кваліфікаційної магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять підрозділи, додатків 14, висновків, списку використаних джерел з 71 найменування. Загальний обсяг роботи складає 114 сторінок, з них обсяг основного тексту 70 сторінок. Містить 20 рисунків, 14 таблиць.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ У КРИЗОВІЙ СИТУАЦІЇ

1.1. Феномен сенсу життя у різноманітних наукових підходах і концепціях

Зміна системи культурно-історичних цінностей відбивається у сенсі життя та ціннісних пріоритетах кожної особистості. Тому, питання становлення, розвитку та зміни психологічних цінностей та питання смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації індивідуальності перебувають у сфері уваги як психологів, так і філософів, педагогів, соціологів, психофізіологів, політологів, економістів. Таке всебічне дослідження охоплює всі рівні аналізу: індивідуально-психологічний, культурно-історичний, соціально-економічний тощо.

На рівні індивідуальної свідомості, сформовані цінності та сенс життя лежать в основі будь-яких оцінок та впливають будь-які рішення людини, а тому вони є основою управління життям та діяльністю людини.

Науковий дослідницький інтерес до смисложиттєвих орієнтацій особистості (пошуку, переживання, втрати сенсу) виявив його винятковий характер у структурі суб'єктивного світу особистості (як психологічної мета потреби) та ініціював процес філософського обґрунтування психологічної теорії, інтеграції її теорії та методології.

Теоретичні засади наукових досліджень пошуку сенсу життя людини, можливостей самореалізації, проблеми ставлення людини до власного життя було розроблено в філософії різних періодів часу:

1. Видатні мислителі Античності стверджували, що людина сама визначає «ідеї-цілі», служінню яким присвячує своє життя (Платон) та віднаходить

способи перетворення ідеальних «ідей» у реальні способи діяльності (Аристотель).

2. У середньовіччі увага приділялась вивченню спрямованості волі людини на пізнання довкілля й самопізнання (Ф. Аквінський, У. Оккам).

3. Епоха Відродження ознаменувалась визнанням Людини, розвитку її духовності як найвищої самоцінності (Д. Аліг'єрі).

4. У філософії Нового часу, наприклад, Ф. Бекон, вивчав життєвий досвід людини як основний засіб пізнання нею довкілля й розвитку ціннісних ставлень до нього. Зокрема, за А. Бергсоном досліджувались ставлення людини до свого життя як джерело життєвої енергії, що інтегрує процеси конструювання нею особистісного й соціального світів.

Представники української філософської думки підкреслювали спрямованість сенсів життя людини на благополуччя інших, при цьому, механізмами такої життєдіяльності виступали:

- самопізнання й безоцінне ставлення до інших (Г. С. Сковорода);
- переживання єдності з власним родом, соціальною спільнотою, етносом (П. О. Куліш);
- здатність управляти обставинами свого життя (І. Я. Франко).

1.1.1. Смысл життя як інтегративна основа особистості

У філософії XX ст. на перший план висувається проблематика сенсу життя з вираженням індивідуалізованим змістом, адекватного світорозуміння та само розуміння. Феномен осмислення життя стає центральним для цілого ряду напрямків сучасної філософії [5, с. 16]. Наприклад, основним питанням філософії М.Хайдеггера є питання про сенс буття, який розкривається у присутності, тобто переживанні буття людиною.

Однак філософська проблема та теорія смисложиттєвих орієнтацій особистості не вичерпуються своїм найбільш фундаментальним і значущим

філософським рівнем. Протягом тривалого часу тематика сенсу життя була також у працях цілого ряду психологів.

На відміну від інших наук психологія вивчає сенс життя як феномен свідомості, компонент структури особистості та регулятор індивідуальної життєдіяльності, а також як психологічний фактор, що опосередковує спілкування, міжособистісну взаємодію та організацію спільної діяльності людей у групах.

Проблема смисложиттєвих орієнтацій особистості займає гідне місце у роботах видатних психологів. Зокрема, ще у 1927 р. М.М. Рубінштейн видав роботу «Про сенс життя», в якій стверджував, що людина – це істота, яка спрямована у майбутнє, тобто має «проект» цього майбутнього [11].

А. Адлер в теорії індивідуальної психології виділяє три фундаментальні життєві проблеми трьох об'єктивних аспектів людського буття, до яких відносяться (тобто сенс життя визначається трьома зв'язками, які визначають усе індивідуальне людське буття): 1) факт життя людини в суспільстві породжує проблему міжособистісних відносин, кооперації і дружби; 2) факт життя людини на Землі в конкретних умовах існування породжує проблему праці та професійного самовизначення; 3) факт існування двох статей породжує проблему відносин між ними, любові і шлюбу [25; 26].

У ХХ ст. (особливо у другій половині) професіонали в масових масштабах зіткнулися з так званим екзистенційним неврозом, викликаним не стільки соціальною дезадаптацією, як своєрідною втратою людиною себе.

Зокрема, як зазначає В.Франкл: «сьогодні ми, по суті, маємо справу з тим, що людина вже не так страждає від почуття неповноцінності, як від глибинного почуття втрати сенсу, яке пов'язане з відчуттям пустоти...» [2, с. 24].

У своїй праці «Людина у пошуках смислу» [27] В. Франкл виділяє три можливі шляхи, три групи цінностей, за допомогою яких людина може зробити своє життя осмисленим (див. рис. 1.1).

Рис. 1.1. Групи цінностей за В. Франклом для осмисленого життя особистості

1.1.2. Смислова регуляція як одна із найважливіших функцій особистості

У 70-80-ті роки ХХ ст. бурхливо розвивається психологічна теорія сенсу життя та формуються поняття, що описують структурні елементи смислової сфери особистості, наприклад у роботах А.Г.Асмолова, Б.С.Братусь; запропоновані класифікації смислових утворень (Є.Є.Насіновська та ін.), концепції смислової саморегуляції (В.А.Іванников, Б.В.Зейгарник), концепції смислової динаміки (Ф.Є. Василюк) [3, с. 103].

Наприклад, як пише Б.С.Братусь, що у кожній смисловій внутрішній реалії так чи інакше присутній чи невиразно відображено весь смисловий ряд, ієрархія цієї людини, руйнування якої означало б руйнування головного стержня, який утримує конкретні діяльності, без чого вони знебарвлюються, знецінюються, втрачають смак життя [4, с. 85].

Першою розгорнутою теорією сенсу життя в історії психології з'явилася концепція В. Е. Чудновського, викладена спочатку у вигляді циклу статейних публікацій, а згодом докладно систематизована в монографії «Становлення особистості та проблема сенсу життя» та наступних виданнях автора [14, с. 365].

Зокрема, прологом аналізованої концепції стали дослідження психологічних умов та факторів стійкості особистості, виконані В. Е. Чудновським у 1970–1980-ті роки. За результатами досліджень, виявилось, що психологічна стійкість особистості (здатність зберігати і реалізовувати в різних ситуаціях свої особистісні позиції, вчиняючи опір і поступаючи всупереч зовнішнім і внутрішнім впливам) значною мірою обумовлена сформованістю смислових та цільових структур, що забезпечують віддалену орієнтацію поведінки та діяльності людини [14, с. 366].

У сучасній психології смисложиттєві утворення презентовані як інтенції (спрямованість мислення людини на який-небудь об'єкт, схильність свідомості до чого-небудь [30, с. 234, 241]) взаємопроникнення процесів життєпроекування людини в її особистісний та соціальний світи. При цьому, як зазначають А. Ленгле та А. Хіклін, важливою умовою успішності проектування людиною свого життя є її здатність змінювати й реконструювати власний життєвий проект у динамічних соціальних обставинах.

За Грейс Крайг, у серії її книг «Психологія розвитку», які є одними з найповніших сучасних навчальних посібників із психології розвитку, розкривається цілісний підхід до опису та аналізу процесу розвитку людини та сенсу її життя. Автор розглядає розвиток та зміну сенсу життя як взаємовплив багатьох чинників: соціокультурних, біологічних, власне психологічних, що дозволяє реалізувати комплексний підхід до аналізу її сенсів життя на кожній з її стадій та виявити основні закономірності становлення. У підручниках описуються на кожній із стадій особливості психосоціального, фізичного,

емоційного, когнітивного розвитку як процесу, що характеризується високою індивідуальною варіативністю [28; 29].

Вчені з Каліфорнійського університету в Сан-Дієго, які протягом трьох років вивчили дані 1042 жителів штату у віці від 21 до 100 років дійшли висновків, що наявність сенсу життя позитивно позначається на фізичному та психічному стані людини, а ось тривалі та безуспішні його пошуки, навпаки, погіршують [6].

Отже, узагальнюючи наукові позиції вітчизняних та зарубіжних вчених, можна зазначити, що пошук людиною сенсу свого життя відображає автономний процес пізнання нею себе й соціуму, спрямований на визначення генеральних смислів в аспекті дії, які вона прагне здійснити. Пошук сенсу життя особистості забезпечує її здатність вирішити протиріччя між усвідомленням плинності життя й прагненням жити для себе. За результатом чого, людина віднаходить власний, унікальний сенс життя, який забезпечує її продуктивну життєву самореалізацію.

У теоретико-експериментальних роботах викладено результати реалізації відомих та авторських методик, що дозволяють глибше вивчати процеси становлення сенсу життя.

1.2. Особистісні цінності і потреби в структурі смислової регуляції.

Сенс життя є одною з основних категорій, якими керуються люди у підлітковому та дорослому віці. Саме особистісні цінності та сенс життя вибудовує та визначає внутрішнє мотивоване, індивідуальне значення для суб'єкта власних дій, вчинків, що оцінюються цілісно як істинні та значущі. Зазвичай, переживання, які пов'язані із становленням і набуттям смисложиттєвих орієнтацій втілюються у такі установки як: «самореалізуватися», «усвідомити себе як цінність», «бути самим собою».

У сучасному світі людина кожний день стикається з новими аспектами життя та раніше незнайомими йому проблемами. Більшість науковців та

дослідників психології говорять про те, що сенс життя в самому житті, і кожна людина сама відповідає за свій життєвий вибір.

Поняття «цінність» стало предметом значних теоретичних досліджень. Вагомий внесок у розвиток психології цінностей внесли такі вчені: А. Маслоу, М. Рокич, Ш. Шварц, У. Білські, О.С. Лебедев та В.І. Горбенко, К.О. Абульханов-Славський, П.С. Гуревич, Г.Г. Ділігенський, О.Г. Дробницький, В.П. Тугарінов та ін.

Життєві цінності у психології розглядаються як сукупність найважливіших якостей внутрішньої структури особистості, які є для неї особливо значущими.

Теоретичний аналіз поняття «особистісні цінності» виявив, що у психологічних дослідженнях категорія «цінність» часто визначається через ціннісні орієнтації та ціннісні відносини, особистісний зміст і значущість, оцінки, ідеали, установки, норми, спрямованість особистості та ін. [1; 3; 14; 17].

Визначання змісту поняття «цінності» різними дослідниками наведено у табл. 1.1 [1, с. 7].

Таблиця 1.1

Зміст поняття «цінності» різними дослідниками

Автор	Зміст поняття «цінності»
О.П. Вардомацький, С.Г. Клімов, М.І. Іконнікова, В.Т. Лісовський, Н.І. Лапін, М.Х. Тітма, М.М. Рутквіч, Н.В. Шубкін та ін.	Цінність – як основа та результат вибору напрямку та способу управління діяльністю, що інтегрує систему мотивів особистості
К.О. Абульханов-Славська; П.С. Гуревич, Г.Г. Ділігенський, О.Г. Дробницький, В.П. Тугарінов та ін.	Цінність – як людська ідея, яка сприймається у вигляді суб'єктивного образу чи уявлення, є відображенням культурно-історичних норм
О.Г. Асмолов, В.Г. Асєєв, Б.С. Братуся, Б.І. Додонов, В.О. Іванніков, Д.В. Каширський, Д.О.	Цінність – як основа механізмів соціального регулювання поведінки та діяльності, пов'язана з соціально-

Леонт'єв, Б.О. Сосновський, Є.М. Дубовський, Є.В. Шорохов та ін.	психологічним кліматом суспільства та соціальних груп
---	--

З таблиці видно три основні напрямки дослідження цінностей з точки зору різних дослідників. Однак, всі автори так чи інакше говорять про те, що ціннісні орієнтації розглядаються як усвідомлена та впорядкована система цінностей людини, що детермінує його поведінку та діяльність [1, с. 9].

Також, за результатом дослідження літературних джерел та вивченням детально позиції ряду авторів, виявлено розмежування понять «цінності» та «цінності орієнтації», інформація про які узагальнена у табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Визначення понять «цінності» та «ціннісні орієнтації» різними дослідниками

Автор	Визначення понять
Поняття «цінності»	
М. Рокич	Стійкі переконання в тому, що певний спосіб поведінки краще з особистої або соціальної точки зору, ніж протилежний або зворотній спосіб поведінки
Ш. Шварц та У. Білські	Поняття та переконання, які мають відношення до бажаним кінцевому стану або поведінці, перевершують специфічні ситуації, керують вибором поведінки чи подій та упорядковані за відносною важливістю
Поняття «ціннісні орієнтації»	
О.С. Лебедев та В.І. Горбенко	Структурована система узагальнених ціннісних уявлень, що виражає суб'єктивне ставлення особистості до об'єктивних умов

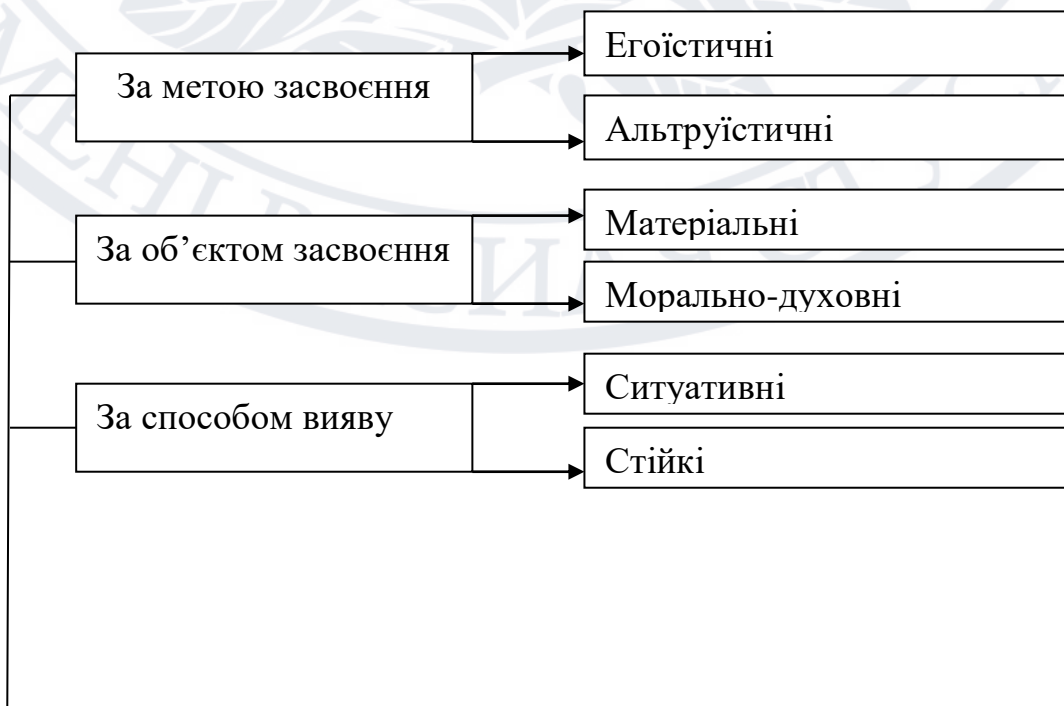
	життя
Н.С. Теміров	Найбільш узагальнені та ієрархічно організовані ставлення особистості до цінностей тієї культури, в якій формувалася дана особистість

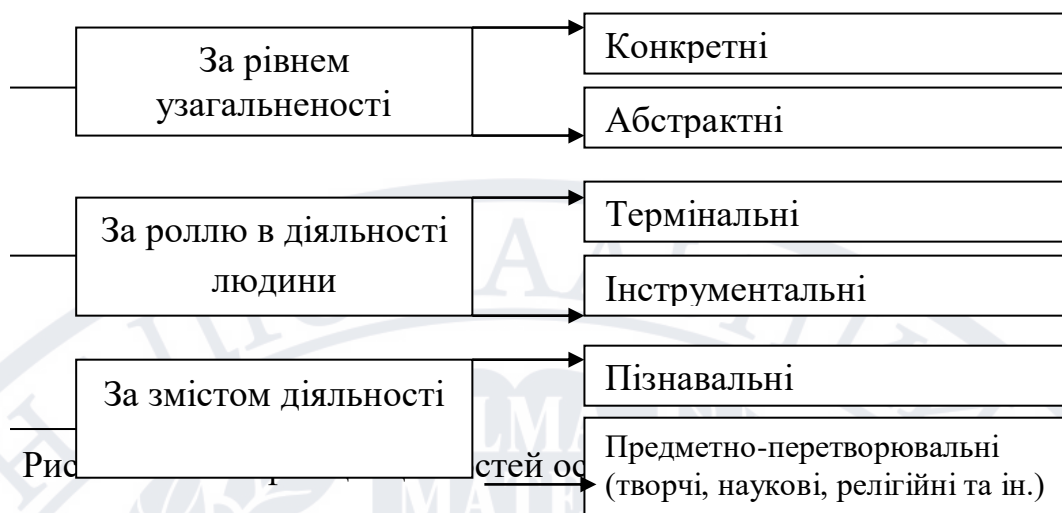
Отже, за результатом розгляду різних тлумачень поняття «ціннісні орієнтації» можна дійти висновку, що підходи до розуміння цінностей як психологічного феномену є надзвичайно різноманітним, тому можна надати узагальнююче визначення: як сукупність ієрархічно пов'язаних між собою цінностей, яка ставить людині спрямованість його життєдіяльності.

Таким чином, поняття «цінність» застосовується при характеристиці ставлення людини до світу, а ціннісні орієнтації виражають те, що є для людини є найбільш важливим, те, що має для нього особистісний сенс. Незважаючи на різні визначення понять різних вчених, є спільна думка того, що ціннісні орієнтації є найважливішим компонентом структури особистості.

1.2.1. Ціннісна спрямованість особистості як смислоутворююча активність

Оскільки джерелом формування ціннісних орієнтацій виступає сенсожиттєва активність особистості, що визначає рівень домагань особистості та її бажання, дослідники по-різному класифікують цінності (див. рис. 1.2).

Таким чином, відповідно малюнку видно, що класифікація цінностей є надзвичайно різноманітною, залежно від того, у якій сфері застосовуватимуться, які види потреб вони задовольнятимуть, яку роль виконуватимуть, вони можуть бути надзвичайно різні.

Іноді ціннісні орієнтації визначаються як усвідомлені та прийняті особистісні смисли. Існує прямий взаємозв'язок між особистісними цінностями та сенсом життя особистості, оскільки сенс життя можна розглядати як найвищу моральну цінність людини.

Варто зазначити, що на рівні психологічної теорії важливо розуміти, що кожний сенс життя (смилова реалія) або особистісний сенс крім свого особливого і унікального змісту, завжди несе якийсь загальний зміст, що пов'язує його з іншими смислами, структурами суб'єктивного світу та одиницями суб'єктивності особистості.

Поняття «сенс» використовується у філософії, психології, лінгвістиці. Усі три наукові галузі розглядають сенс як елемент, що проявляється у ширшому контексті: психологія – у контексті діяльності і життя; лінгвістика – у контексті мовної одиниці з більшим змістом і вищого порядку; філософія – у контексті буття.

У зарубіжних дослідженнях поняття «сенс» може бути застосовне для тлумачення абсолютно різних компонентів функціонування особистості людини: від вузькоспеціалізованих понять (наприклад, як: сон, реакція) до

неймовірно об'ємних визначень, як: сенс життя, цілі життя, життєвий досвід. Сенс визначається пізнавальними та емоційними елементами психіки і проявляється у поведінці людини, здійснюючи взаємозв'язок між навколишнім світом та індивідом. Але більшою мірою категорія сенсу проявляється у тих теоріях, де акцент робиться на саму людину, на її особистісні властивості.

Інтерпретація сенсу життя її психолого-педагогічному аспекті безпосередньо пов'язана з тим, у межах якої парадигми здійснюється рефлексія (табл. 1.3):

- 1) психоаналітичної;
- 2) когнітивної;
- 3) гуманістичної;
- 4) екзистенційної.

Таблиця 1.3

Наукове визначення сенсу життя зарубіжними дослідниками

Автор	Визначення поняття
Психоаналітична концепція	
З.Фрейд, А. Адлер, К.Г. Юнг	Сенс об'єктивно неіснує
Когнітивна психологія	
У. Найсер, Дж. Келлі, Ж. Нюттен, Е. Толмен, Х. Хекхаузен	Сенс – результат пізнавальної діяльності людини
Гуманістичний підхід	
К. Роджерс, Д. Ройс, А. Пауелл, Ф. Фенікс	Сенс – особистісний феномен, що визначає повноцінне життя людини
Екзистенційний напрямок	
Д. Бьюдженталь, С. Мадді, Е. Фромм, В. Франкл	Сенс – об'єднання, зв'язок, відчуття цілісності буття Сенс – життєве завдання.

Наприклад, З. Фрейд сенс життя людини розумів в отриманні різного виду задоволень та насолод, у прагненні переживання почуття щастя, і відповідно до уникнення хворобливих у фізіологічному та психологічному відносинах переживань [7, с. 355].

За Е. Фроммом основною сенсу життя людини є повна реалізація свого життєвого потенціалу [8].

Інший представник психоаналітичного напрямку в психології К. Юнг зазначав, що життя людини, в якій присутні цілі та сенси, є життям більш якісним, більш духовним, здоровішим, а втрата сенсу життя може розумітися як деякий «еквівалент захворювання» [8].

Представник екзистенційного напрямку в психології В. Франкл вважав, що уроджена потреба до усвідомлення сенсу свого життя постає як провідна сила розвитку особистості, оскільки сенс потребує реалізації. В. Франкл виділяв три класи цінностей, що надають життю людини осмисленого характеру: цінності творчості, цінності переживання (зокрема, почуття любові, вини, страждання) та цінності стосунків [10].

В.О. Роменцем розмірковуючи про сенс життя, відносить його до післядії вчинку, що розуміється як «опосередкована ланка» між психікою та її «об'єктивним корелятом» – суспільством, світом, спільнотами тощо. Отже, вчинок – це спосіб самодетермінації особистості (психологічний підхід до розуміння людської мотивації, особистості та психологічного благополуччя), а й спосіб самопізнання і навіть самотворення. Елементами структури вчинку виступають: мотивація, ситуація, дія та післядія. Сенс життя формується на етапі післядії, у ході рефлексивного осмислення дії та її наслідків [12].

О.Ю. Гетьманова вважає, що концепцію сенсу життя особистості можна представити як трирівневу структуру: когнітивний, афективний, конативний (див. рис. 1.3) [13].

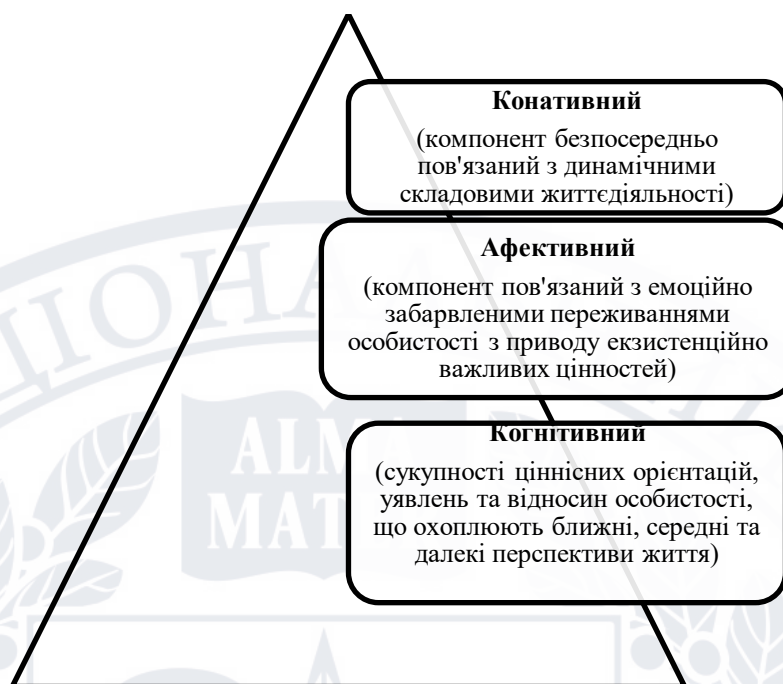
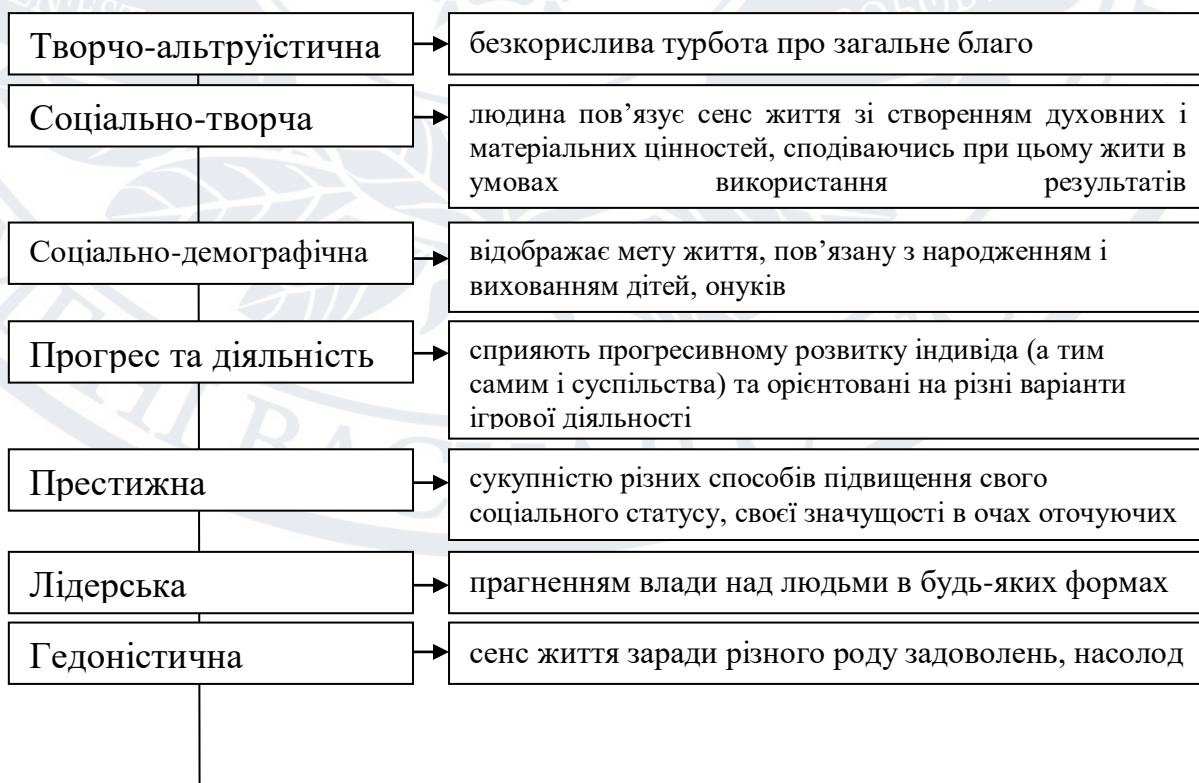

Рис. 1.3. Концепція сенсу життя О.Ю. Гетьманова [13]

Натомість, за В. Г. Немировським [9] можна виділити дев'ять основних концепцій сенсу життя, де кожна представлена у свідомості особистості як її спрямованість: творчо-альтруїстична, соціально-творча, соціально-демографічна, престижна, лідерська, гедоністична, конформістська, теологічна чи релігійна (рис. 1.4).

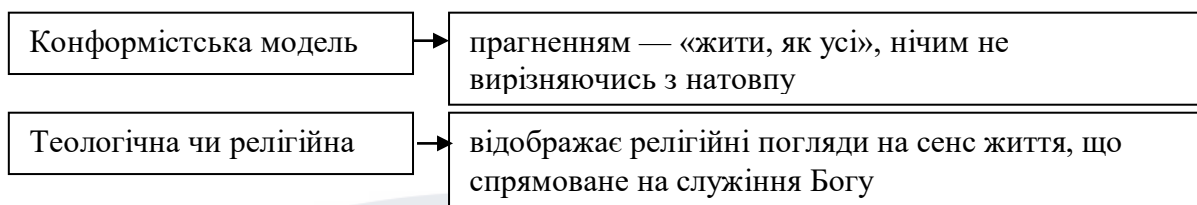

Рис. 1.4. Основні концепції сенсу життя В. Г. Немировського [9]

Кожен осмислює своє життя і життя тих, хто його оточує, виходячи зі свого світогляду, віку становища в суспільстві, потреб та інтересів, сподівань та устремлінь.

Сенси, що виникли внаслідок взаємодії людини зі світом, трансформуються у сенси, що стимулюють подальшу взаємодію. У зв'язку з цим сенси поділяються на стимулюючі та результуючі.

З загальних позицій сенс життя визначається як динамічна система найбільш значущих, стійких та узагальнених цінностей особистості, що надають їй індивідуальній життєдіяльності мотиваційну привабливість, наскрізну інтенційну спрямованість та емоційну насиченість.

Сенс життя характеризується рядом загальних психологічних особливостей:

- є онтогенетично пізнім новоутворенням у структурі особистості;
- служить психологічною основою для глибинних міжособистісних відмінностей;
- має системну (багатокомпонентну та багаторівневу) будова [22].

Якщо розглядати сенс життя через призму психологічних функцій, то вони можуть бути систематизовані на три основні категорії:

1. Провідна функція: суб'єктоутворююча.
2. Базові функції: відбивні та регулюючі.
3. Приватні функції: захисні, комунікативні, спонукаючі, ті що спрямовують, смислоутворювальні, ідентифікаційні, оцінюючі [22].

Варто зазначити, що є певний зв'язок понять «сенс життя» та «ідентичність». Однак, аналіз літературних джерел показав, що якщо в

літературі 1960-2000-х років поняття «сенси життя» та «ідентичність» дослідниками розглядалися як тісно взаємодіючі, але все-таки окремі феномени, то сучасні дослідження більше прагнуть до запровадження сенсу життя до внутрішньої психологічної структури ідентичності. До прикладу, недавні дослідження, у яких сенси життя тлумачилися як складовий компонент ідентичності, можна зустріти у роботі Ш. Робертса та Дж. Коте, який позначається терміном «світогляд» (worldview) і включається до будови соціальної ідентичності [24], а в дослідженні Л.Кіан він розглядається як ядерне (фундаментальне) утворення, властиве етнічній ідентичності та пояснює її позитивний вплив на соціально-психологічну адаптацію, академічну успішність та психологічний добробут підлітків [23].

Таким чином, зміст поняття «сенси життя» відноситься до особистісного психологічного переживання життя в ході його здійснення. Сенси життя на індивідуальному рівні реалізуються в сенсожиттєвій концепції особистості, де психологічними детермінантами, які необхідно враховувати в комунікативних системах є: наявність життєвої мети, емоційна насиченість життя, задоволеність самореалізацією, сила свого Я.

Особливо важливим елементом у знаходженні сенсу життя людиною вважаються цінності та ціннісні орієнтації, що спрямовують особистість до пізнання, розвитку, самоактуалізації, цілісності та гармонії.

2.1 Ціннісні життєві орієнтації військовослужбовців

Як показує вивчена література, у роботах філософа-софіста Протагора, спрямованих на визначення змісту людських цінностей, стверджується про те, що людина є мірилом всіх цінностей. Поняття цінності асоціюється із поняттями ідеал, мета, спрямованість [51]. Зовні цінності виступають, як властивість предмета або явища. Протагор стверджує, що цінності для людини предмет набуває лише у ситуації включення його у структуру суспільних

відносин. Для конкретної особистості цінності є об'єктами її інтересів та одночасно орієнтирами у предметній та соціальній дійсності. [52].

У дорослому віці основною сферою розгортання процесів особистісного росту та формування суб'єктних цінностей є професійна діяльність як сфера особистісного росту та саморозвитку [53].

Життєві цінності військовослужбовців розглядаються у психології як акумулятор життєвого досвіду, з одного боку, та як регулятор поведінки особистості, з іншого. Оволодіння професійною діяльністю є засобом розгортання та закріплення суб'єктних цінностей, співвідношення між якими забезпечує гармонійний або дисгармонійний тип розвитку особистості.

На думку С.Л. Рубінштейна, основною умовою та закономірністю розвитку людської свідомості є включення до трудової діяльності, в якій людина змінює, формує, розвиває свою власну психічну природу [54]. Це дозволяє О.М. Леонтьєву та іншим розглядати діяльність (ігрову, навчальну, трудову) як найважливішу умову та механізм виникнення та функціонування свідомості [55]. Очевидно, у дорослому віці свідомість є відображенням умов трудової діяльності особистості.

Ціннісні орієнтації та відповідальність проявляються в процесі виконання професійних обов'язків військовослужбовців. Бо, без розуміння ступеня відповідальності, яке покладають на військовослужбовця, він не зможе ефективно виконувати роботу. Якщо у нього немає сформованої бази цінностей, він не зможе довго віддавати себе такій серйозній та важкій роботі. Ціннісні орієнтації військовослужбовців формуються у процесі засвоєння певного соціального досвіду і проявляються в їх цілях, переконаннях, інтересах, тобто в процесі соціалізації [56, с. 29]

Життєдіяльність військовослужбовця характеризується своєрідністю відносин військової організації, специфікою цілей та виконуваних завдань. Також характеризується власним духовним світом військовослужбовця, особистими уявленнями і ставленням до товаришів та командирів, виконання

військової присяги, статутів та наказів [57, с. 128]. В законах та нормативних актах прописано дуже багато прав для військовослужбовців. Одними із важливих обов'язків є: бути хоробрим, ініціативним, дисциплінованим; в будь-якому випадку виконувати накази начальників, завжди підвищувати рівень своїх військових професійних знань, а також вдосконалювати свою виучку і майстерність, бути в бойових діях ініціативними, наполегливими, відповідальними. Також військовослужбовці зобов'язані виконувати свої службові обов'язки, що визначають обсяг виконання їх завдань, доручених йому [58]. Працюючи у воєнній сфері військовослужбовцям необхідно розуміти, що вони несуть адміністративну відповідальність [59]. Якість виконання функціональних обов'язків військовослужбовця ЗСУ залежить від рівня бойової активності; наявності у військовослужбовця попереднього бойового досвіду [60, с. 47].

Можна говорити про те, що військові – слухняні виконавці, звиклі до армійського розпорядку і забезпечення всім необхідним, погано пристосовуються до життя поза військовою зоною, водночас нерідко є сильними, вольовими, незалежними особистостями, які усвідомлюють свою значимість, яка зумовлена специфічним досвідом і особливою системою поглядів. В умовах мирного життя такі люди виявляються незручними для керівництва саме своєю самостійністю, сміливістю і фронтовим максималізмом, тобто саме тими якостями, які допомогли їм вижити на війні. Спогади, спільне минуле, невідомі рідним і знайомим, зближують колишніх військовослужбовців і змушують їх тягнутися один до одного. Так створюються громадські об'єднання та організації учасників бойових дій. Усвідомлення своєї приналежності до «особливої касты» надовго зберігає між колишніми бійцями теплі, довірливі відносини. Не тільки однополчани, товариші по службі, але і просто колишні військовослужбовці намагаються один одному допомагати і підтримувати один одного в навикишньому світі, де

інші ставляться до них без належного розуміння, з підозрілістю і настороженістю [61; 62].

У поведінці людини, яка повернулась із війни, поєднуються способи поведінки, які сформувалися під впливом стрес-факторів бойової ситуації, і довоєнні способи поведінки. Психіка кожної людини по-своєму захищається від екстремальних впливів, виробляючи як механізмів захисної поведінки рухову збудливість і активність, агресію, апатію, психічну регресію або ж вживання алкоголю і наркотичних речовин [63].

1.3. Фактори, рушійні сили та умови розвитку трансформації сенсу життя особистості у кризовій ситуації

Життєві кризові ситуації або ситуації невизначеності чи соціальної нестабільності, різкі життєві зміни, змінюють не тільки звичне соціальне середовище людини, яке у свою чергу знижує її особистісний потенціал, але й порушують ціннісні параметри життєдіяльності, що ведуть до спотворення життєвої картини світу, ускладнюють самореалізацію особистості загалом [1, с. 6].

Ціннісний фактор – невід’ємний елемент цілісного психічного вигляду особистості, що надає істотний вплив на розвиток та регуляцію самосвідомості та на її розвиток і становлення в онтогенезі. Оскільки людина освоює цінності життя в основному в практичній діяльності, то цінності виступають її регулятором ефективного функціонування у соціальному просторі та системоутворюючим фактором професійної діяльності людини.

Цінності особистості сьогодні – важливіший ресурс людини.

Більшість авторів, які дотримуються позиції контекстного розгляду сенсу, використовують як контекст ситуацію [15, с. 105; 16, с. 8; 17, с. 46]. Усі визначення ситуації в тлумачних та психологічних словниках включають комбінацію об’єкта та суб’єкта, який має ухвалити рішення. Тобто, без участі людини ситуація не виділяється із контексту життя чи діяльності.

Сенси задаються ситуаціями, у яких здійснюється процес взаємодії людини зі світом. Як сенсоутворюючих процесів виділяються:

- 1) пошукові операції, викликані пошуковими потребами людини (А.А. Матюшкіна) [16, с. 29];
- 2) встановлення регульованих відносин зі світом (А. Ленглі) [18, с. 26];
- 3) встановлення орієнтирів для взаємодії (А. Ленглі) [18, с. 79];
- 4) визначення характеру взаємодії зі зовнішнім світом (С.Л. Рубінштейн) [11, с. 79].

Як об'єкт ситуації може бути все, що знаходиться поза самим суб'єктом. Усі реальні та потенційні ситуації являють собою компоненти зовнішнього щодо людини світу.

Світ для людини визначається як:

- 1) сукупність предметів, що використовуються людиною та на які спрямована діяльність людини;
- 2) події, що передбачають участь людини та які об'єднують людей;
- 3) правила спільної діяльності та спілкування між людьми.

Тоді рівні зовнішнього світу представлені: 1) сукупністю предметів у предметному та природному середовищі проживання; 2) соціальним середовищем; 3) інформаційним простором [19, с. 72].

Все, з чим взаємодіє людина, можна уявити як об'єкти, ситуації (комбінації об'єктів, які вимагають участі людини), події (ситуації, що завершилися смисловеленням, смислореалізацією та смислоутворенням).

Людина перебуває одночасно у двох світах: зовнішньому та внутрішньому [18, с. 26]. При злитті двох світів – зовнішнього та внутрішнього – утворюється життєвий простір людини.

Відповідно теорії К.Левіна життєвий простір – це людина та психологічне середовище. Прикордонною зоною її вважають, з однієї сторони, фізичний та соціальний світ, які впливають на неї, з іншої сторони – індивід [20, с. 78].

Якісний стан життєвого простору залежить і від індивіда, і його оточення [20, с. 83].

Життєвий простір – сфера сенсоутворення та сенсореалізації. У процесі взаємодії людини зі світом утворюються смисли, що обґрунтовують цю взаємодію та стимулюють її продовження.

Сенсоутворення трансформується в смислові системи, тому що світ постає людині як система, а сама людина являє собою смислову модель світу [21, с. 17]. У встановленні відповідності цих двох систем полягає наповнення змістом взаємодії людини зі світом. Таким чином, склад і якість сенсів, що утворюються при взаємодії людини зі світом, залежать від рівня зовнішнього світу, з яким взаємодіє людина, та від якості потреб, які вона реалізує.

Сенс життя функціонально включений у процеси становлення та збереження як особистісної, так і соціальної ідентичності. Психологічний механізм формування та функціонування сенсу життя особистості передбачає наявність деякого набору ідентифікаторів (ознак, які слугують для ідентифікації особистості, а також приналежності до будь-якої соціальної спільноти), за якими людина розпізнає саму себе в різних життєвих ситуацій, у тому числі кризових, та які у ході вікового розвитку змінюються [22]. Таким чином, з розвитком дозрівання особистості серед різних ознак ідентифікації починають домінувати внутрішні особистісно-смислові основи.

Набір даних ідентифікаторів дуже широкий та різноманітний: від формальних характеристик (вік, стать, місце проживання, соціальне становище, риси зовнішності, мова спілкування, різновид занять тощо) до змістовно-особистісних властивостей (цінності, цілі, мотиви, риси характеру тощо).

Варто згадати Грейс Крайг та її серію книг «Психологія розвитку», про які вже зазначалося вище у роботі, в яких автор трансформацію сенсу життя особистості пов'язує із роботою, як основною умовою і чинником, що сприяє розвитку людини в дорослому житті [28] та зміною переконань, установок і цінностей. Це відбувається через те, що робота визначає спосіб життя людини,

престиж, установки і цінності, її матеріальне становище, а реалізація професійної діяльності є стимулом зростання і розвитку [28].

Як зазначає Грейс Крайг, у дорослому віці, людина може пластично змінювати свої переконання, установки і цінності у відповідності до тих ролей, якими вона живе, і тими контекстами та ситуаціями, в яких вона живе.

Потреба особистості у визначенні сенсу постає, коли внутрішні очікування не співпадають із зовнішньою реальністю, тобто реалізацією цих очікувань; коли людина стикається із конфліктом внутрішнього і зовнішнього. Саме в такі моменти настає переламний момент переоцінки очікуваних цінностей, а нова життєва ситуація та сама людина на новому етапі розвитку потребують утворення нових ціннісних установок і сенсів. До цього моменту людина частіше за все перебуває у злагоді зі своїми внутрішніми установками та тими очікуваннями, які людина здатна власноруч організувати.

Втрата сенсу життя веде або до повної втрати або до дифузії особистості (тобто коли у людини є відчутні протиріччя у сприйнятті самої себе; недостатня впорядкованість внутрішнього світу), сплутаності, про що зазвичай сигналізують сумніви в собі, нерозуміння себе, розгубленість та дезорієнтація. У цьому правомірно стверджувати, що криза особистості є неминучим супутником сенсожиттєвої кризи.

У закордонній та вітчизняній психологічній літературі існує багато класифікацій ситуацій, які можна охарактеризувати як травмуючі (критичні) ситуації (див. рис. 1.5), та які можуть або серйозно ускладнити реалізацію життєвого замислу або робить реалізацію життєвого замислу неможливою (див. рис. 1.6).

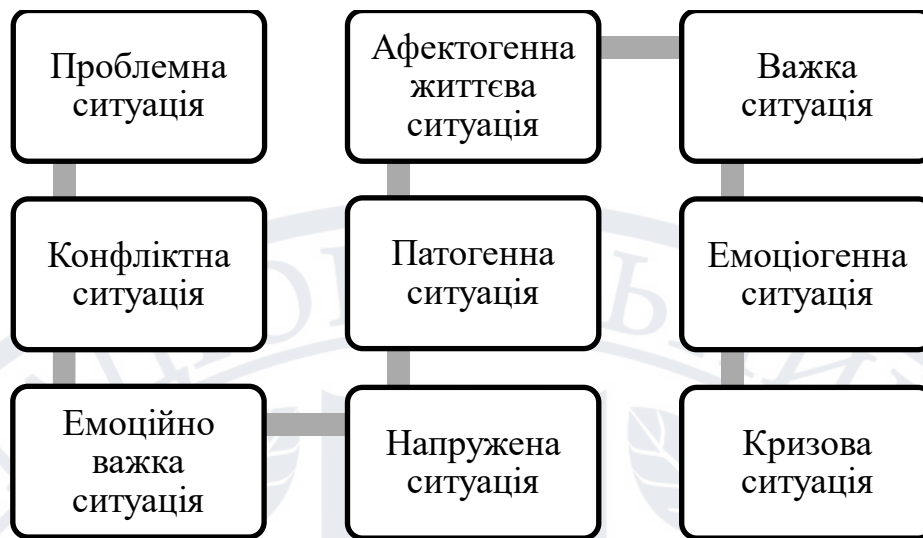

Рис. 1.5. Різновиди травмуючих ситуацій для особистості

Зокрема, кризовою називають ситуацію, коли людина зіштовхується з перешкодою в реалізації важливих життєвих цілей і коли вона не може впоратися з цією ситуацією за допомогою звичних засобів, динаміка якої розвивається за двома напрямками: особистісного (внутрішній конфлікт) та ситуаційного (з'являється у вигляді цілого ряду несприятливих зовнішніх дій) [32].

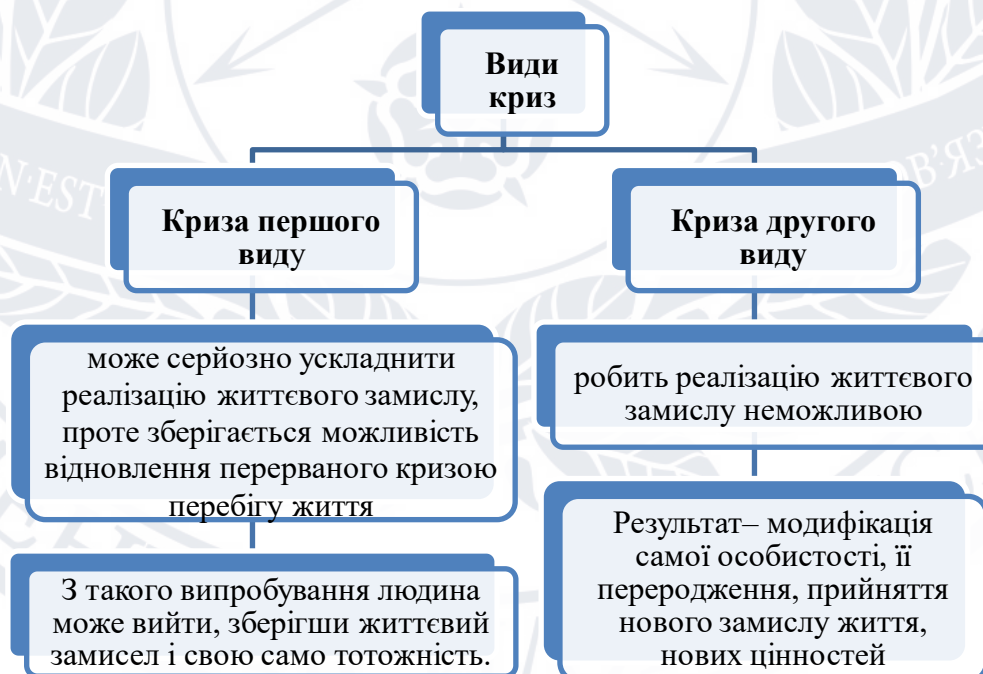

Рис. 1.6. Рівні криз за наслідками впливу на особистість [32]

Таким чином, криза свідчить про наявність або відсутність додаткових сил для вивільнення потенціалу, для змін та долання рубежу між старим і новим. Процес переживання кризової ситуації в більшій мірі здійснює вплив на особистість, зміну його сенсу життя, оскільки при переживанні складної ситуації відбувається трансформація, перебудова внутрішнього світу людини.

Вплив негативного (сумного) досвіду (наприклад, переживання тяжкої втрати, невиліковна стадія раку, втрата всього через залежність, серйозна інвалідність, близькість зустрічі зі смертю), тобто переживання сильних страждань, вони немов змінюють людину, водночас в неї може змінитися сенс життя. Після певних подій (кризових ситуацій) особистість перестає приймати життя як належне, такі люди набувають сильного почуття вдячності за все: говорять про дорогоцінність близьких людей, власного життя та тіла, красу та дива природи. Таким чином відбувається трансформація сенсу життя, при якій особистість відчуває новий зв'язок із Всесвітом, яка стає менш матеріалістичними і більш альтруїстичними, при цьому майно і кар'єрне зростання втрачають свою значущість, тоді як творчість, любов і альтруїзм стають набагато важливішими. Такі люди відчувають себе дуже «живими». В цілому таку трансформацію можна описати як набуття нового сенсу життя.

З метою вивчення зв'язку присутності та пошуку сенсу в житті з віком, фізичним і психічним благополуччям і когнітивним функціонуванням протягом дорослого життя, вчені з Каліфорнійського університету в Сан-Дієго протягом трьох років вивчили дані 1042 жителів штату у віці від 21 до 100 років [6].

Було проаналізовано перехресні дані 1042 дорослих у рамках оцінки успішного старіння (багатокогортного дослідження дорослих, які мешкають у громаді округу Сан-Дієго, Каліфорнія). Так, наявність сенсу і пошук сенсу життя оцінювали за допомогою опитувальника «Сенс життя». Фізичне та психічне благополуччя вимірювали за допомогою короткої форми 36 опитування про здоров'я.

Отже, дослідження показали, що відчуття наявності сенсу життя у американців досягає піку до 60 років, а в молодості і в літньому віці люди набагато більше займаються саме пошуками свого призначення. Коли людина молода, вона впевнена у своїй кар'єрі, життєвому партнері і в тому, та у собі, тоді вона шукає сенс життя. Коли людині виповнюється 30, 40, 50 років, стосунки з навколишнім світом стають більш сталими, можливо, вже є своя сім'я, склалася кар'єра. Пошуки зменшуються, а життя сповнене сенсу [6].

Варто зазначити, що необов'язково переживати сильні страждання, щоб пережити такий ефект сенс життя, наприклад «досвід пробудження», коли наш розум досить спокійний, і особистість відчуває згоду зі своїм внутрішнім світом (наприклад, коли гуляє в парку, біля озера, спостерігає захід сонця, плаває в океані, після підйому на вершину гори, після медитації тощо), у такі моменти може з'явитися відчуття правильності речей.

Висновок до розділу 1

Дослідження трансформації сенсу життя особистості у кризовій ситуації показали, що ця проблема має ряд аспектів вивчення: соціально-психологічний, філософський, соціологічний, етичний та ін.

Теоретичний аналіз проблеми сенсу життя дозволив узагальнити і сформулювати визначення цього поняття. Сенс життя – це морально-світоглядне уявлення людини, за яким вона зіставляє себе і свої вчинки з найвищими цінностями, ідеалами.

Встановлено, що в категорії «сенс життя» особистості відображується змістовна наповненість життя, розуміння свого призначення в світі, цільова спрямованість, ціннісна орієнтованість, те, заради чого варто проживати власне життя.

Протягом життя в результаті впливу різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів особистість розширює свої уявлення про сенс життя, відбуваються його трансформації і під впливом кризових ситуацій.

Велику роль при цьому відіграє міра духовного та морального розвитку індивіда.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ У КРИЗОВІЙ СИТУАЦІЇ

2.1. Методичні принципи дослідження

Методологія дослідження будь-якого явища або питання у психології визначається як система принципів та способів (методів) організації дослідження.

Методологія психологічного дослідження світу представлена кількома рівнями (рис. 2.1): базовий, загальнонаукові принципи, конкретно-наукові принципи психології.

Рис. 2.1. Рівні методології психологічного дослідження

Базовим, що створює основу всіх наступних рівнів, є філософський рівень методології, представлений найбільш загальними принципами пізнання світу і світоглядними установками. До базових принципів відносяться:

1. Принцип матеріальної єдності світу: взаємозв'язків всіх явищ і взаємоперетворення форм руху матерії, загальними законами їх розвитку; дає

установку на пізнання об'єктивної реальності, захищає від релятивістських і агностичний сумнівів при відкритті нових явищ в процесі її пізнання [33].

2. Принцип універсальності розвитку: розуміння світу таким, що постійно ускладнюється і наповнюється новими структурами та більш розгорненими станами своїх утворень [34, с. 61].

3. Принцип причинності: це те, що пов'язує один процес (причину) з іншим процесом або станом (наслідок), де перший частково відповідає за другий, і другий частково залежить від першого. Тобто це такий зв'язок явищ, при якій одне явище (причина) за певних умов з необхідністю породжує, виробляє інше явище (наслідок) [35].

Під час проведення дослідження у сфері психології, у т.ч. теми трансформації сенсу життя особистості у кризовій ситуації, перш за все необхідно спиратися на загальнонаукові принципи, які дозволяють врахувати найважливіші закономірності досліджуваного питання і отримати об'єктивні дані в ході дослідження.

Другий рівень методології визначається загальнонауковими принципами (рис. 2.2), що відображають специфіку наукового пізнання світу, зокрема сенсу життя особистості, і як особливої сфери людської діяльності.

Рис. 2.2. Загальнонаукові принципи дослідження

Зокрема, історичний принцип означає, що перш ніж вивчати та досліджувати сучасний стан явища (проблеми), необхідно вивчити генез та розвиток певної теми у психології (або сфери практичної діяльності). Даний принцип дає змогу дослідити виникнення, формування і розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей. Наприклад, дослідження особливості смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації супроводжувалося початковим вивченням наукових досліджень даної теми різних в періодах.

Не менш важливим під час дослідження це вивчення історії термінів і зміст понять, розробку, встановлення взаємозв'язку понять, на базі яких базується дослідження, оскільки будь-яке теоретичне дослідження потребує аналізу та дослідження понятійного апарату (тобто термінів і понять, що їх позначають) [36]. Зокрема, у процесі дослідження теоретичних основ теми дослідження проведено теоретичний аналіз понять «особистісні цінності» та «сенси життя особистості» в психології.

Принцип системності передбачає комплексне дослідження великих і складних об'єктів (систем), дослідженні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Системний принцип дає змогу визначити стратегію дослідження [36].

Інформаційний принцип дослідження базується на понятті того, що всі існуючі у природі і суспільстві взаємозв'язки носять інформаційний характер; всі процеси і явища ґрунтуються на інформації. Тобто, під час дослідження всі об'єкти, процеси і явища, по суті, своїй є інформаційними, оскільки пов'язані зі створенням, накопиченням, обміном або використанням інформації [37].

За культурологічним принципом відбувається дослідження через призму феномену культури, та спонукає дослідників до аналізу предмета дослідження як культурного феномену [37].

Когнітивний принцип означає, що повне розуміння розуму/мозку не може бути досягнуто шляхом вивчення тільки одного рівня.

Третій рівень становлять конкретно-наукові принципи психології. Конкретно-наукова методологія зіставляється із законами, принципами, методами філософської методології як безпосередньо, так і опосередковано — через рівень загальнонаукової методології [40].

За результатом вивчення, встановлено також групу принципів під назвою приватні експериментально-психологічні принципи [39], які відносяться до етапу експериментального дослідження, його планування та інтерпретації результатів, а саме:

1. Адекватність: означає відповідність застосовуваного методу дослідження досліджуваного явища.
2. Принцип паралельності: для підвищення інформативності показників, що відображають психологічне явище, ці показники треба реєструвати паралельно досліджуваного явища, діяльності.
3. Виявлення найбільш типових для конкретного випробуваного параметрів, значення параметрів, властивостей.
4. Принцип послідовного пояснення: треба зробити перетворення фактів одного рівня до виду, прийнятому на іншому рівні, з тим, щоб дані стали порівнянними.
5. Принцип психологічної доцільності тощо [39].

Крім того, проведення психологічного дослідження підпорядковується ряду важливих принципів, таких як:

- 1) Принцип ненанесення шкоди: вимагає такої організації роботи, щоб ні її процес, ні її результати не завдавали шкоди об'єкту дослідження.
- 2) Принцип компетентності: вимагає від психолога братися за вирішення лише тих питань, за якими він професійно обізнаний і для вирішення яких володіє практичними методами роботи та наділений відповідними правами та повноваженнями, станом чи соціальним станом.

3) Принцип неупередженості, який не допускає упередженого ставлення до об'єкту дослідження.

4) Принцип конфіденційності: матеріал, отриманий психологом у процесі його роботи з об'єкту дослідження на основі довірчих відносин, не підлягає свідомому чи випадковому розголошенню поза узгодженими умовами.

5) Принцип обізнаної згоди вимагає, щоб психолог, замовник і об'єкт дослідження були повідомлені про етичні принципи і правила психологічної діяльності, цілі, засоби та передбачувані результати психологічної діяльності та брали в ній добровільну участь.

При плануванні та проведенні дослідження особливостей смисложиттєвих орієнтацій військослужбовців та військовозобов'язаних осіб у період воєнних дій були дотриманні такі принципи як:

1. Принцип активності: розумінні того, що психічний відбиток безпосередньо залежить від потреб, цілей, установок, ціннісно-сислової сфери особистості та минулого досвіду людини. Всі ці показники визначають вибірковість (упередженість) цього відбитку. Ще однією особливістю прояву активності психічного відображення є здатність людини передбачати майбутні події, представляти результати своїх майбутніх процесів чи поведінки тощо.

2. Принцип єдності свідомості та діяльності: діяльність та поведінка особистості ґрунтуються на взаємозв'язку свідомості та дійсності. Об'єктивний зміст цього взаємозв'язку визначається свідомістю людини.

3. Принцип детермінізму: заломлюється через внутрішнє.

4. Принцип психічного розвитку: боротьба між старими формами психіки, що відживають, і новими, що з'являються.

6. Принцип системності: психічні процеси, якості мають досить складну будову та компоненти цієї структури зосереджені один з одним та між ними існують певні взаємозв'язки.

Дотримання вищезазначених принципів, використання обраних методів і методик дослідження (про які розкрито нижче по тексту) необхідні для

осягнення, пізнання та перетворення об'єкта дослідження на сформовані об'єктивні висновки. Крім того, без дотримання принципів дослідження, використання обраних методів і методик дослідження, емпіричне дослідження не в змозі охопити факти, емпіричний матеріал, дані результатів дослідження, які здобуваються.

Дослідник має бути методологічно грамотним, оскільки на нього покладено величезну відповідальність за отримання і використання емпіричних даних у теоретичному дослідженні та психологічній практиці.

Дослідження особливостей трансформації сенсу життя особистості у кризовій ситуації передбачає певні етапи організації такого дослідження та певну вибірку. Тому нижче у роботі розкривається інформація про етапи організації і вибірку дослідження.

2.2. Етапи організації і вибірка дослідження

Процес дослідження особливостей смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації, у т.ч. військового у період війни, також має свої етапи проведення. Аналіз релевантної літератури [40; 45; 46; 47; 48; 49] дозволив структурувати процес дослідження у три основні етапи:

1) Попередній етап:

- постановка завдань для дослідження;
- вивчення та аналіз літератури про смисложиттєві орієнтації особистості;
- підбір методики, що відповідають меті та завданням дослідження;
- розробка форм для анкетування, тестування.

2) Етап проведення емпіричного дослідження: включає у себе вивчення особливостей впливу кризової ситуації на смисложиттєві орієнтації особистості; безпосереднє проведення анкетування, тестування.

3) Обробка отриманих даних та аналіз результатів дослідження.

Під час попереднього етапу дослідження було сформовано перелік завдань, які необхідно виконати у процесі дослідження особливостей смисложиттєвих орієнтацій військослужбовців та військовозобов'язаних осіб у період воєнних, а саме:

- 1) провести аналіз особливостей впливу кризової ситуації на смисложиттєвих орієнтацій особистості;
- 2) здійснити аналіз трансформації сенсу життя особистості військового у період війни.
- 3) розробити тренінг робота з горем.

У загальному вигляді смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації дослідження проводилося за наступним алгоритмом (рис. 2.3):

1. проведено аналіз особливостей впливу кризової ситуації на особливості смисложиттєвих орієнтацій особистості, у т.ч. оцінювання впливу травмівної події респондентів;
2. виконано аналіз трансформації сенсу життя особистості військового у період війни:
 - 2.1. визначено сенсожиттєві орієнтації респондентів (зокрема військовозобов'язаних та військовослужбовців);
 - 2.2. визначено цілі в житті респондентів (зокрема військовозобов'язаних та військовослужбовців);
 - 2.3. визначено сенс життя респондентів (зокрема військовозобов'язаних та військовослужбовців);
 - 2.4. виявлено сенсожиттєвий кризис респондентів (зокрема військовозобов'язаних та військовослужбовців);
 - 2.5. виявлено посттравматичне зростання респондентів (зокрема військовозобов'язаних та військовослужбовців).

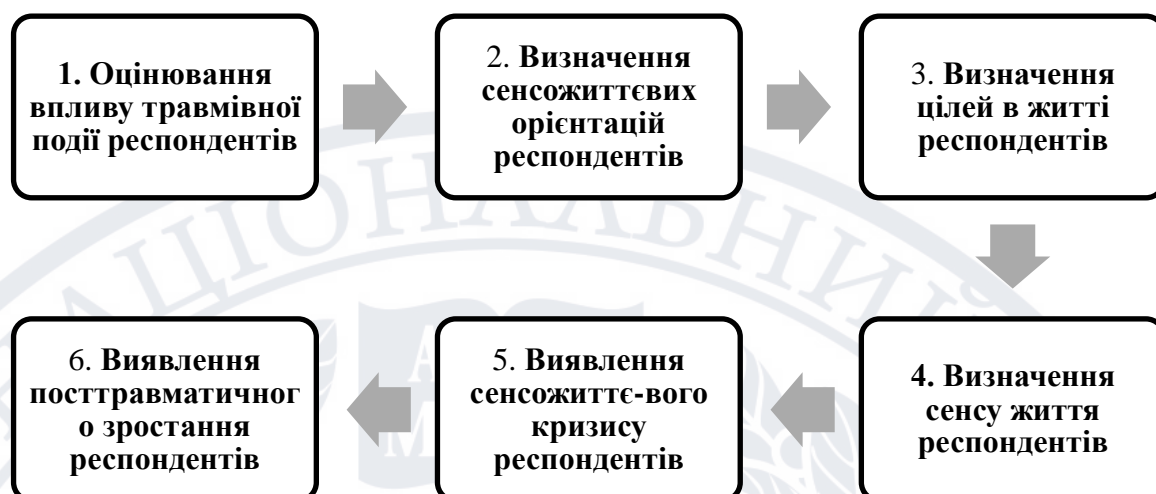

Рис. 2.3. Алгоритм дослідження особливості смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації

Для перевірки сформульованих гіпотез та завдань вивчена та аналізована література, з метою подальшого підбору методики дослідження, що відповідають меті та завданням дослідження, для переходу до наступних дій – розробки форм для анкетування, тестування. Зокрема, було підготовлено Google-форми, що включають анкети-опитувальники (Додаток А-Г), також задіяні сайти з готовим алгоритмом психологічного тестування з подальшим відображенням результатів.

Для розповсюдження форм-опитувальників та з метою охоплення більшої аудиторії (потенційних респондентів), під час дослідження інформація передавалась кількома способами (шляхами) (рис. 2.4):

1. Безпосередньо на базі дослідження, шляхом усного анкетування.
2. Через оприлюднення оголошення на тематичних телеграм-каналах, з посиланням на розроблені Google-форми (які є у вільному доступі).
3. Шляхом викладання сторіз у соцмережах (Instagram, Facebook) із закликом бажаючих прийняти участь в опитуванні.

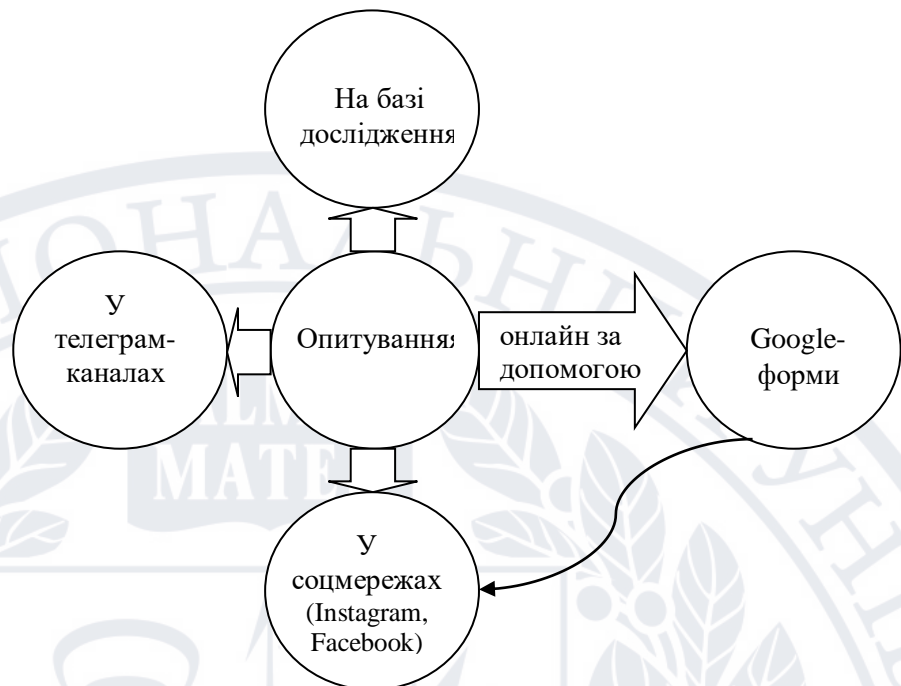

Рис. 2.4. Способи проведення опитування під час дослідження

Отже, анкетування та опитування проводилось як на базі дослідження, так і онлайн через Google-форму.

Таким чином, психологічне дослідження, зокрема дослідження психологічних цінностей (сенсу життя) особистості, має кілька загальних етапів: підготовчий, проведення самого дослідження, обробка даних (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Етапи дослідження дослідження особливості смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації

I. Підготовчий етап дослідження смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації: зібрання попередніх відомості, що надало можливість висунути гіпотезу - під впливом кризових ситуацій (війна та воєнні дії в Україні) відбуваються зміни та трансформації смисложиттєвих орієнтацій та сенсу життя особистості, яка перевірена на наступному етапі.

II. Дослідження смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації (з використанням конкретних методик): одержані дані та психологічні факти, під час використання кількох методів у поєднанні.

III. Обробка даних: на цьому етапі проведено кількісний та якісний аналіз отриманих даних щодо смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації, що дало можливість виявити існуючі зв'язки та закономірності.

Як видно з рис. 2.5, обробка даних (матеріалів) під час дослідження смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації включала чотири етапи (стадії):

- 1) первинний аналіз – за яким проведено аналіз кожного окремо зафіксованого факту – відповіді на запитання кореспондентів;
- 2) первинний синтез – встановлено зв'язок між даними первинного аналізу та висунутою раніше гіпотезою;
- 3) порівняльний (вторинний) аналіз – виділено факти (відповіді з різних опитувальників на однакові (подібні питання), які стійко повторюються;
- 4) вторинний синтез – поєднання усіх відповідей кореспондентів та зіставлення їх із гіпотезою (під впливом кризових ситуацій (війна та воєнні дії в Україні) відбуваються зміни та трансформації смисложиттєвих орієнтацій та сенсу життя особистості) та встановлення суттєвих закономірностей;

IV. Інтерпретація результатів: на цьому етапі надано пояснення отриманих даних, виявлено правильність висунутої гіпотези дослідження.

Джерелом інформації для визначення особливостей впливу кризової ситуації на трансформацію сенсу життя особистості, у т.ч. військового у період війни виступає наукова психологічна та психодіагностична література, результати тестування респондентів.

Предметом дослідження були психометричні показники психологічних тестів: – показник усвідомлення життя, цілі в житті, процес життя, результативність життя, локус контролю – Я, локус контролю – життя, «нейтральне ставлення», рівень мотивації до пошуку сенсу життя та усвідомлення цього сенсу, ставлення до інших, нові можливості, сила особистості, духовні зміни, підвищення цінності життя та ін.

Базою для проведення дослідження теми особливості смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації обрано Вінницький обласний військовий комісаріат (код за ЄДРПОУ: 08362793), місцезнаходження за юридичною адресою якого місто Вінниця, вул. Данила Галицького, буд. 31.

Щодо вибірки, то у дослідженні вищезазначеної теми взяло участь 110 осіб віком від 18 до 45 років (середній вік 33 роки), з них 102 чоловіки та 8 жінок. Респондентами виступали військовозобов'язані, військовослужбовці, які стоять на обліку Вінницького обласного військового комісаріату (м. Вінниця) та по Україні.

Дослідження тривало 1 місяць: з 01 жовтня 2022 р. по 31 жовтня 2022 р.

При розробці анкети було включено додатковий перелік питань, з метою з'ясування соціально-демографічних даних (щодо статі, віку, сімейного стану, статусу (військовозобов'язаний чи військовослужбовець; давність пережитої кризової ситуації тощо), оскільки дана інформація може показати як вплинув травмівний досвід (кризова ситуація) на особисте життя та погляди (відношення) на сенс життя або його зміну.

Слід зазначити, що провести дослідження особливості смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації і визначити особливості впливу кризової ситуації на трансформацію сенсу життя особистості, у т.ч. військового

у період війни, можливо лише за умови, коли існують відповідні критерії та методики такого дослідження. Саме тому, далі у роботі проводиться вивчення та розкривається методика дослідження психологічних цінностей (сенсу життя) особистості.

2.3. Методика дослідження психологічних цінностей (сенсу життя) особистості

Методи дослідження є способом отримання психологічних фактів та його інтерпретації.

Аналіз наукових праць щодо питання методології дослідження психологічних цінностей (сенсу життя) особистості показав, що у працях пропонуються різні методи та критерії оцінювання.

Таким чином, сучасна психологія має розгорнуту систему різноманітних методів і методик дослідження, серед яких виділяють основні та допоміжні.

До основних методів психології відносять спостереження та експеримент. Спостереження полягає у навмисному, систематичному та цілеспрямованому сприйнятті поведінки людини. Об'єктивне спостереження у психології спрямоване не так на зовнішні дії власними силами, але в їх психологічний зміст; для наукового спостереження характерні не просто фіксація фактів, як і пояснення і інтерпретація. Спостереження може проводитися як у природних умовах життя людини, так і у спеціально організованому експериментальному середовищі.

Крім перерахованих методів, призначених для збору первинних даних, у психології використовуються методи математичної статистики, які виступають як засоби підвищення надійності, об'єктивності та точності одержуваних результатів.

Методичні засади аналізу психологічних цінностей (сенсу життя) особистості передбачають використання певних правил, прийомів і методів вивчення та опрацювання інформації.

Сучасна наукова література визначає широкий набір інструментарію для аналізу сенсів життя особистостей. Проведений аналіз літератури [42; 43; 44; 45; 46] дозволив систематизувати основні підходи дослідження та аналізу психологічних цінностей (сенсу життя) особистості та їх трансформацію, результати якого наведені у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Основні підходи дослідження та аналізу психологічних цінностей (сенсу життя) особистості

№ п/п	Автор	Методика дослідження
1	М. Горовицем та ін. співавторами [45]	Шкала оцінювання впливу травмивної події
2	Джеймс Крамбо, Леонард Махолік (адаптація: Д. А. Леонтьєв) [41]	Тест сенсожиттєвих орієнтацій
3	Віктора Франкла [42-43]	Тест «Ціль в житті»
4	М. Стегер, П. Фрезієр, С. Оіші, М. Калер [44-45]	«Опитувальник сенсу життя» (MLQ)
5	Карпинский К. В. [50]	Тест «Сенсожиттєвий кризис»
6	Р. Тедескі та Л. Калхуном [45]	Опитувальник посттравматичного зростання

Для того, щоб побачити як на військовослужбовця вплинули події війни, було використано Шкалу оцінювання впливу травмивної події (Додаток А) [45], яка допомагає виявити симптоми ПТСР та дати оцінку їх вираженості.

Респондент має відповісти на 22 твердження, які об'єднують 3 субшкали: «вторгнення», «уникнення» і «гіперзбудження». Респондент має оцінити, наскільки часто він відчував перераховані почуття до пережитого (наприклад,

участь у бойових діях) протягом останніх 7 днів за відповідними балами: ніколи (0 балів), рідко (1 бал), іноді (2 бали), часто (5 балів).

Шкала дає змогу отримати загальну оцінку реакції на стресову ситуацію за сумою субшкал, де низькому показнику відповідає 30 і менше балів, помірному – 30-50, вираженому – понад 50 [46].

Тест сенсожиттєвих орієнтацій, який є адаптованою версією тесту «Мета життя». Методика була розроблена авторами на основі теорії прагнення сенсу та логотерапії Віктора Франкла. Тест адаптований складається Д. А. Леонтьєвим та складається з 20 питань (Додаток Б) [41], для аналізу результатів тестування застосовується таблиця градації (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Градація результатів Тесту сенсожиттєвих орієнтацій

Шкала	Сирий балл	М	SD М	Середнє	~
Показник усвідомлення життя	79	103.10	15.03	88–118	<
Цілі в житті	31	32.90	5.92	27–39	+
Процес життя	22	31.09	4.44	27–35	<
Результативність життя	19	25.46	4.30	21–30	<
Локус контролю – Я	13	21.13	3.85	17–25	<
Локус контролю – життя	24	30.14	5.80	24–36	+

Інтерпретація тесту наводиться у таблиці 2.2, відповідно якої: бали за шкалою «Цілі у житті» характеризують наявність чи відсутність у житті досліджуваної особистості цілей у майбутньому, які надають життю осмисленості, спрямованості та тимчасової перспективи; показник «Процес життя, або інтерес та емоційна насиченість життям» говорить про те, чи

сприймає досліджувана особистість процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений змістом; «Результативність життя, чи задоволеність самореалізацією» відображає оцінку пройденого відрізка життя, відчуття того, наскільки продуктивною та осмисленою була прожита її частина (рис. 2.6).

Таблиця 2.3

Інтерпретація Тесту сенсожиттєвих орієнтацій

Шкала	Зміст
Цілі у житті	Низькі бали будуть властиві людині, яка живе сьогодишнім або вчорашнім днем. Високі бали можуть характеризувати не тільки цілеспрямовану людину, а й «прожектора», плани якого не мають реальної опори в теперішньому і не підкріплюються особистою відповідальністю за їх реалізацію.
Процес життя, або інтерес та емоційна насиченість життям	Зміст цієї шкали збігається з відомою теорією у тому, що єдиний сенс життя у тому, щоб жити. Високі бали і низькі за іншими характеризуватимуть гедоніста, який живе сьогодишнім днем. Низькі бали – ознака незадоволеності своїм життям у теперішньому; при цьому, однак, їй можуть надавати повноцінний сенс спогади про минуле чи націленість у майбутнє.
Результативність життя, чи задоволеність самореалізацією	Високі бали за цією шкалою і низькі за іншими будуть характеризувати людину, яка доживає своє життя, у якій все в минулому, але минуле здатне надати сенсу залишку життя. Низькі бали – незадоволеність прожитою частиною життя.
Локус контролю – Я (Я – господар життя).	Високі бали відповідають уявленню про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей та уявлень про її зміст. Низькі бали – невіра у свої сили контролювати події власного життя.
Локус контролю	За високих балів – переконання в тому, що людині дано контролювати своє життя, вільно приймати рішення та

– життя, чи керованість життям.	втілювати їх у життя. Низькі бали - фаталізм, переконаність у тому, що життя людини не підвладне свідомому контролю, що свобода вибору ілюзорна і безглуздо щось загадувати на майбутнє.
---------------------------------	---

Як видно з таблиці, для визначення сенсожиттєвих орієнтацій виділено п'ять напрямків шкали: «Цілі у житті», «Процес життя», «Результативність життя», «Локус контролю – Я» та «Локус контролю – життя», в залежності від отриманих високих чи низьких балів робляться відповідні висновки.

Рис. 2.6. Зразок результату проходження Тесту сенсожиттєвих орієнтацій

Один із способів оцінити ступінь просування до мети, визначити чи має досліджувана особистість життєві цілі це пройти психологічний тест «Ціль в житті» (Додаток В), описаний у роботі Віктора Франкла [42], який вважає що фактор «сене» (або ціль, мета) життя важливіший, ніж задоволення.

Тест складається з 20 тверджень, де необхідно обвести значення шкали, що максимально відповідає думці. Мінімальна та максимальна кількість балів відповідає найінтенсивнішим емоціям, протилежним за характером. «нейтральне ставлення» означає, що у досліджуваної особистості немає власної думки з цього питання.

Щоб підрахувати загальний результат, необхідно скласти обведені цифри:

– якщо сума виявиться меншою за 92, то у житті досліджуваної особистості явно не вистачає сенсу та мети;

- якщо результат перебуває в інтервалі від 92 до 112, досліджувана особистість недостатньо ясно уявляє собі мету (сенс) життя.
- якщо результат перевищує 112, то у досліджуваної особистості є ясна і зрозуміла мета (сенс) у житті.

Ще один вид тесту, який пропонується застосувати під час дослідження трансформації сенсу життя особистості у кризовій ситуації, це тест, який вимірює рівень мотивації до пошуку сенсу життя та усвідомлення цього сенсу – «Опитувальний сенсу життя» (MLQ) (Додаток Г).

Тест запропонований американськими психологами (Університет штату Колорадо): шкала складається з десяти тверджень, ступінь своєї згоди з якими респондент має оцінити за семибальною шкалою.

Кількість балів шкали показує рівень мотивації до пошуку сенсу життя та усвідомлення цього сенсу у досліджуваної особистості. Також, шкала має дві субшкали – субшкалу Наявності та субшкалу Пошуку.

«Прямі» пункти: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10.

«Зворотний» пункт: 9.

Обробка результатів (основна шкала) відбувається підсумовуючи бали за 10 твердженнями. У цьому пункті 9 додається не число, відповідне відповіді респондента, а число 8-X (де X відповідь респондента за пунктом 9).

У даному тесті можна набрати від 7 до 70 балів.

Набраний бал показує рівень мотивації до пошуку сенсу життя та усвідомлення цього сенсу респондентом.

Щодо субшкали:

1) Субшкала «Наявності» (присутності сенсу життя): підсумовуються бали за пунктами 1, 4, 5, 6, потім додається результат за пунктом 9 з зворотним кодом (тобто число 8-X, де X відповідь респондента за пунктом 9). У дану субшкалу входять 5 пунктів. Результат може бути в діапазоні від 5 до 35 балів.

2) Субшкала Пошуку (сенсу життя): підсумовуються бали за пунктами 2, 3, 7, 8 та 10. До цієї субшкали також входять 5 пунктів. Результат може бути в діапазоні від 5 до 35 балів.

Показник за основною шкалою дорівнює сумі показників за двома субшкалами.

Опитувальник смисложиттєвої кризи (ОСК) призначений з метою вивчення негативних аспектів суб'єктивних переживань та поведінки людини, яка має проблеми з визначенням та практичним втіленням сенсу життя, під час дослідження додатково обрано Тест «Сенсожиттєвий кризис» дослідницької версії К.В. Карпинського [50], який складається з 50 питань та дає характеристику загального функціонального рівня смислового регулювання життєвого шляху, а також рівень загальної свідомості життя, включаючи свідомість минулого, сьогодення та майбутнього:

1) Чим вище цей показник, тим сильніша, стійкіша і глибша людина переживає симптоми безглуздості.

2) Високі бали (табл. 2.3) вказують на низький рівень свідомості та наявність специфічних труднощів у смисловому регулюванні та смислоутворенні життєвого шляху.

Таблиця 2.4

Шкала для оцінювання за тестом «Сенсожиттєвий кризис»
К.В. Карпинського

Шкала		Таблиця переведення в стіни										№
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
А	130	50-	65-	73-	81-	93-	102-	113-	124-	133-	142-	8
		64	72	80	92	101	112	123	132	141	200	

За допомогою тесту «Сенсожиттєвий кризис» (Додаток Д) при дослідженні будуть вивчені негативні аспекти суб'єктивних переживань та поведінки людини, яка має проблеми з визначенням та практичним втіленням сенсу

життя, оскільки він є спеціалізованим інструментом для аналізу феноменології кризи безглуздості. У таблиці 2.4 наводиться дешифратор на прямі та зворотні твердження.

Таблиця 2.5

Дешифратор тесту «Сенсожиттєвий кризис»

Зворотні твердження	Прямі твердження
3; 6; 8; 11; 13; 21; 23; 26; 30; 32; 34; 36; 37; 39; 43; 45; 47; 49	1; 2; 4; 5; 7; 9; 10; 12; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 22; 24; 25; 27; 28; 29; 31; 33; 35; 38; 40; 41; 42; 44; 46; 48; 50

Щоб дізнатись результати пройденого тесту, необхідно виконати підрахунок загальної кількості набраних балів, виконані за певною процедурою (певним алгоритмом) (рис. 2.7), при цьому сума балів свідчить про виразність у респондента психологічних ознак сенсожиттєвої кризи: чим вище сума, тим глибше, інтенсивніше та гостріше переживається криза сенсу життя.

1. Проставляння балів за відповіді на прямі
твердження

бали на основі прямого співвідношення номера

Номер відповіді	4	3	2
Кількість балів	4	3	2

2. Проставляння балів за відповіді на зворотні
твердження

бали на основі перевернутого співвідношення
номера відповіді та кількості балів відповіді та
кількості балів

Номер відповіді	4	3	2
Кількість балів	1	2	3

Рис. 2.7. Процедура підрахунку загальної кількості балів тесту «Сенсожиттєвий кризис»

Рис. 2.7. Процедура підрахунку загальної кількості балів тесту «Сенсожиттєвий кризис»

Також під час дослідження особливості смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації використано Опитувальник посттравматичного зростання (Додаток Е) [4]. Дана методика складається з 21 твердження, які необхідно оцінити відповідно до ступеню змін, що відбулись у житті досліджуваних у результаті пережитого. Вона об'єднує в собі 5 шкал: ставлення до інших (7 тверджень), нові можливості (5), сила особистості (4), духовні зміни (2), підвищення цінності життя (3).

Відповіді можна, обравши один із можливих варіантів, які пропонуються: жодних змін, дуже незначні зміни, невеликі зміни, помірні зміни, великі зміни, дуже суттєві зміни.

Для обробки результатів необхідно користуватись нормативною таблицею, за допомогою якої можна визначити інтенсивність та індекс ПТЗ за кожною із шкал (сума балів, виставлених до кожного з тверджень) [45].

Отже, набуття сенсу життя сучасної психології сприймається як вкрай важливе позитивне для якості життя особистості. Оволодіння знаннями та навичками саме методологічного характеру при дослідженнях є вкрай важливим фактором для професійного та якісного проведення дослідження та

аналізу отриманих результатів. Тому, при проведенні емпіричного дослідження важливо застосовувати розроблену методологію, за допомогою якої можливо запропонувати новий аспект розгляду завдання або нові ідеї.

Висновок до розділу 2

Згідно з основними концептуальними ідеями, які лягли в основу розробки програми дослідження було визначено мету, завдання і методи роботи, підібрано банк психодіагностичних методик

Зокрема, для дослідження особливостей смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації були обрані наступні методики: тест сенсожиттєвих орієнтацій, тест «Ціль в житті», «Опитувальник сенсу життя» (MLQ), Шкала оцінювання впливу травмівної події, тест «Сенсожиттєвий кризис», Опитувальник посттравматичного зростання.

У даному дослідженні взяло участь 110 осіб віком від 18 до 45 років (середній вік 33 роки), з них 102 чоловіки та 8 жінок. Респондентами виступали військовозобов'язані, військовослужбовці, які стоять на обліку Вінницького обласного військового комісаріату (м. Вінниця) та по Україні.

РОЗДІЛ 3

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ У КРИЗОВІЙ СИТУАЦІЇ

3.1. Обробка та аналіз результатів емпіричного дослідження смиложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації

Смиложиттєві орієнтації особистості можуть мати як сталий стан, так і змінюватися протягом певного періоду її життя. Особливості їх стану, розвитку залежать від зовнішніх та внутрішніх чинників та особливо їх динаміка, переорієнтація спостерігається в період кризової ситуації.

Емпіричне дослідження смиложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації проводилося через призму ціннісних орієнтацій та сенсу життя особистості, зокрема військовозобов'язаних та військовослужбовців у воєнний період.

Війна як феномен, суперечить цінностям сучасного суспільства, яка своєю участю великої кількості військових і цивільних осіб, людськими, соціально-економічними та політичними втратами держави травмує суспільство, жителів країни, на якій відбуваються воєнні дії, було вирішено проведення дослідження саме у цьому напрямку.

Під час дослідження було визначено коло питань, які необхідно дослідити, а саме:

- особливості впливу кризової ситуації (війни) на смиложиттєві орієнтації військовозобов'язаних та військовослужбовців та їх трансформацію, у т.ч. виявити впливу травмівної події респондентів;
- визначення сенсожиттєвих орієнтацій респондентів (військовозобов'язаних та військовослужбовців);
- визначення цілей в житті військовозобов'язаних та військовослужбовців;

- визначення сенсу життя респондентів;
- виявлення сенсожиттєвого кризису респондентів;
- виявлення посттравматичного зростання військовозобов'язаних та військовослужбовців.

Дослідження показали, що війна – це сукупність складних та сумних подій, які спонукають людей різних вікових категорій постійно думати про збереження власного життя, а також життя рідних людей. Під дією постійних негативних переживань, емоційних потрясінь, які відчують люди, опинившись у таких складних умовах – у багатьох змінюються погляди на життя, переконання, цінності і в цілому картина світу. Травмуючий вплив даних подій на психіку значною мірою впливає на емоційну сферу людей.

У процесі дослідження особливостей смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації на прикладі Вінницького обласного військового комісаріату взяло участь 110 осіб віком від 18 до 45 років (середній вік 33 роки), з них 102 чоловік та 8 жінок (рис. 3.1). Респондентами виступали військовозобов'язані, військовослужбовці, які стоять на обліку Вінницького обласного військового комісаріату (м. Вінниця) та по Україні.

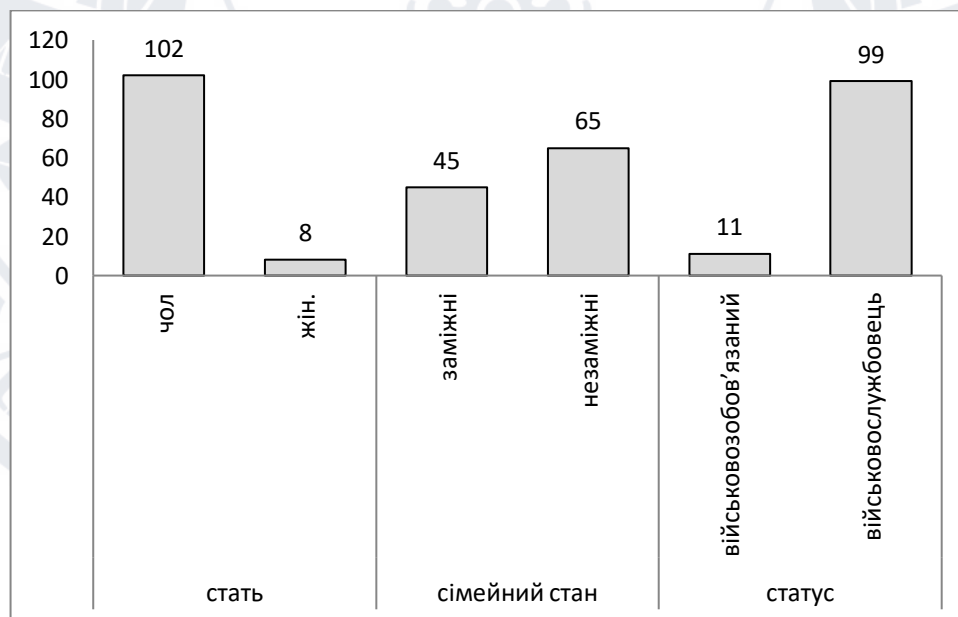

Рис. 3.1 Вибірка дослідження

Дослідження тривало 1 місяць: з 01 жовтня 2022 р. по 31 жовтня 2022 р.

Для того, щоб побачити як на військовослужбовця вплинули події війни, було використано Шкалу оцінювання впливу травмівної події (Додаток А) [10], створена за допомогою Google-форми [51] (Додаток Ж) результати яких наведено у Додатку 3. Шкала оцінювання впливу травмівної події допомагла виявити симптоми ПТСР та дати оцінку їх вираженості.

Респонденти відповіли на 22 твердження, які об'єднують 3 субшкали: «вторгнення», «уникнення» і «гіперзбудження». Респонденти оцінили, наскільки часто вони відчували перераховані почуття до пережитого (наприклад, участь у бойових діях) протягом останніх 100 днів за відповідними балами: ніколи (0 балів), рідко (1 бал), іноді (2 бали), часто (5 балів).

Шкала дала змогу отримати загальну оцінку реакції на стресову ситуацію за сумою субшкал (табл. 3.1, рис. 3.2).

Таблиця 3.1

Загальна оцінка реакції на стресову ситуацію (воєнні дії) у військовозобов'язаних та військовослужбовців

Загальна оцінка реакції на стресову ситуацію	Середня сума балів усіх субшкал	Кількість респондентів
низька (30 і менше балів)	28	15
помірна (30-50)	48	25
виражена (понад 50)	75	70

Як видно з даних таблиці, серед усієї кількості опитаних: 70 ос. мають виражену реакцію на стресову ситуацію, 25 ос. – помірну, 15 ос. – низьку.

Серед опитаних часто не дозволяли собі засмучуватися, коли думали про цю подію або щось нагадувало про неї (47,27%); аж у 90% здавалося, що всього того, що сталося з мим, ніби й не було насправді, або все, що тоді відбувалося, було нереальним; 72,72% намагалися уникати всього, що могло б нагадати про те, що трапилося; та усі опитані (100%) намагались не думати про те, що трапилося.

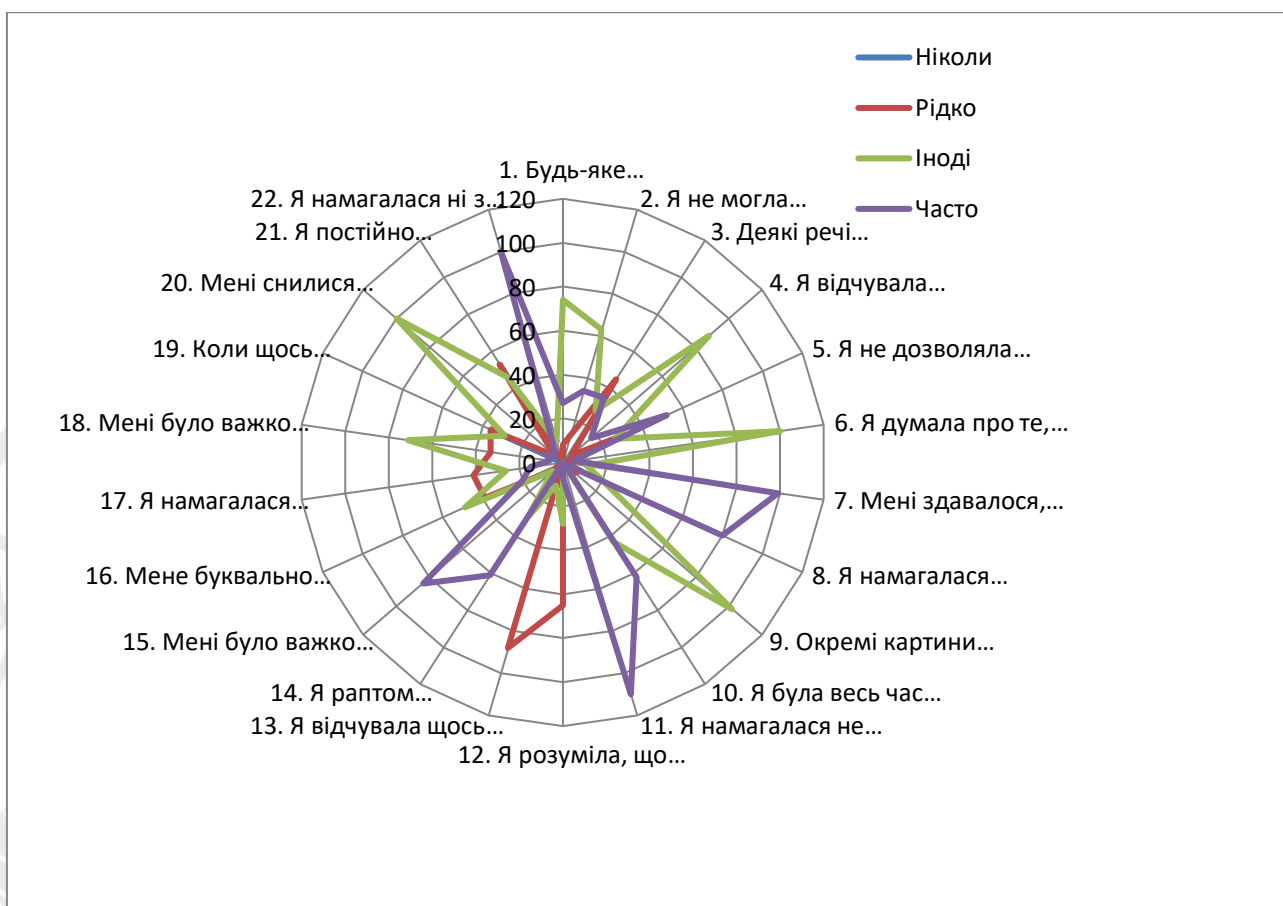

Рис. 3.2. Результати дослідження за Шкалою оцінювання впливу травматичної події

Також, для того, щоб визначити сенсожиттєві орієнтації військовослужбовців та військовозобов'язаних за допомогою розробленої Google-форми [52] (Додаток II) проведено Тест сенсожиттєвих орієнтацій за п'ятьма напрямками шкали: «Цілі у житті», «Процес життя», «Результативність життя», «Локус контролю – Я» та «Локус контролю – життя», результати якого узагальнено та наведено у Додатку К та табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Результати Тесту сенсожиттєвих орієнтацій

Показник усвідомлення життя	Кількість осіб, які отримали		
Показник усвідомлення життя	20-87 балів	88-118 балів	119-140 балів
	8	86	16
Цілі в житті	6-26 балів	27-39 балів	40-42 балів
	10	82	18
Процес життя	6-26 балів	27-35 балів	36-42 балів
	6	80	24
Результативність життя	5-20 балів	21-30 балів	31-35 балів
	12	92	6
Локус контролю – Я	4-16 балів	17-25 балів	26-28 балів
	25	54	31
Локус контролю – життя	6-23 балів	24-36 балів	37-42 балів
	36	52	22

Таким чином, можна зробити висновок, що із 110 опитуваних респондентів за шкалою «Цілі у житті»: 10 осіб живуть сьогоднішнім або вчорашнім днем; 18 ос. – це люди «прожектора», плани яких не мають реальної опори в теперішньому і не підкріплюються особистою відповідальністю за їх реалізацію; 82 ос. - цілеспрямовані люди.

За шкалою «Процес життя»: 6 ос. мають незадоволеність своїм життям у теперішньому, однак, їм можуть надавати повноцінний сенс спогади про минуле чи націленість у майбутнє; 24 ос. – навпаки сенс життя у тому, щоб жити.

За шкалою «Результативність життя»: 6 ос. отримали високий балл, що означає, що людина доживає своє життя, у якої все в минулому, але минуле здатне надати сенсу залишку життя; 12 осіб взагалі незадоволені прожитою

частиною життя; більшість опитаних (92 ос.) задоволені результатом свого життя.

За шкалою «Локус контролю – Я» можна зробити висновок про значну кількість осіб (25) не вірять у свої сили контролювати події власного життя, тоді як інша частина мають уявлення про себе як про сильну особистість, яка має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей та уявлень про її зміст.

За шкалою «Локус контролю – життя» виявлено 36 ос. з фаталізмом (переконаність у тому, що життя людини непідвладне свідомому контролю, що свобода вибору ілюзорна і безглуздо щось загадувати на майбутнє), у решти - переконання в тому, що людині дано контролювати своє життя, вільно приймати рішення та втілювати їх у життя.

З метою оцінити ступінь просування до мети, визначити чи має досліджувана особистість життєві цілі, було проведено психологічний тест Віктора Франкла «Ціль в житті» [53] (Додаток В, Л, М). За підрахунками загального результату встановлено:

1. у 45 опитуваних сума балів менша за 92, що означає, що у житті досліджуваної особистості явно не вистачає сенсу та мети;
2. у 50 опитуваних сума балів перебуває в інтервалі від 92 до 112, що говорить про те, що досліджувана особистість недостатньо ясно уявляє собі мету (сенси) життя;
3. у 50 опитуваних сума балів перевищує 112 - у досліджуваної особистості є ясна і зрозуміла мета (сенси) у житті.

Наступний тест, який вимірює рівень мотивації до пошуку сенсу життя та усвідомлення цього сенсу застосований під назвою «Опитувальний сенсу життя» (MLQ) [54] (Додаток Г, Н). За отриманою кількістю балів отримані висновки про рівень мотивації до пошуку сенсу життя та усвідомлення цього сенсу у досліджуваної особистості: присутності сенсу життя мають 72 особи з

110; 38 осіб – у процесі пошуку сенсу життя. Більшість опитаних мають високий рівень мотивації до пошуку сенсу життя та усвідомлення цього сенсу.

Також, під час дослідження додатково обрано Тест «Сенсожиттєвий кризис» дослідницької версії К.В. Карпинського [11] (Додаток Д), відповідно шкали для оцінювання, де сума балів свідчить про виразність у респондента психологічних ознак сенсожиттєвої кризи, видно, що високі бали мають після 7 стіни у 72 осіб (більше половини) (Додаток О) (табл. 3.3) вказують на низький рівень свідомості та наявність специфічних труднощів у смисловому регулюванні та смислоутворенні життєвого шляху.

Таблиця 3.3

Результати дослідження за Шкалою для оцінювання за тестом «Сенсожиттєвий кризис» К.В. Карпинського

	Таблиця переведення в стіни									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	50-64	65-72	73-80	81-92	93-101	102-112	113-123	124-132	133-141	142-200
К-ть осіб	5	6	4	10	7	6	41	13	8	10

Також під час дослідження особливостей смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації використано Опитувальник посттравматичного зростання (Додаток Е) [4] та оцінено відповідно до ступеню змін, що відбулись у житті досліджуваних у результаті пережитого. Результати опитування за кількістю набраних відповідей по кожному питанню наведено у табл. 3.4 та Додатку О.

Таблиця 3.4

Результати дослідження за Опитувальником посттравматичного зростання

Твердження	0	1	2	3	4	5
	Жодних змін	Дуже незначні зміни	Невеликі зміни	Помірні зміни	Великі зміни	Дуже суттєві зміни
1. Я змінив/ла свої пріоритети про те, що важливо у житті	1	2	11	36	22	38
2. Я набагато краще розумію цінність власного життя	1	1	71	22	9	6
3. У мене з'явилися нові інтереси	1	4	3	41	0	61
4. Я став/ла більш впевненою у собі	13	6	10	18	57	6
5. Я став/ла краще розуміти духовні питання. Я розумію, що можу розраховувати на людей у скрутних ситуаціях	40	15	0	25	18	12
7. Я скерував/ла своє життя на новий шлях	0	0	0	10	100	0
8. Я відчуваю більшу близькість з оточуючими	80	22	8	0	0	0
9. Я охоче виражаю свої емоції	79	23	0	8	0	0
10. Я краще розумію, що можу впоратися зі складнощами	18	2	0	40	41	9
11. Я можу зробити багато гарних справ у своєму житті	0	0	4	45	35	26
12. Я більшою мірою здатний/на приймати речі такими, якими вони є	73	31	0	3	2	1
13. Я можу більше цінувати кожен день свого життя	0	5	5	15	5	80
14. У мене з'явилися нові можливості, які не були мені доступні раніше	2	0	0	8	100	0

15. Я став/ла більше співчувати іншим	10	0	50	50	0	0
16. Я докладаю більше зусиль на встановлення відносин з іншими людьми	90	0	10	0	0	0
17. Я більше намагаюсь змінити те, що потребує змін	0	5	40	40	20	5
18. Я став/ла більш віруючим/ою (релігійнішим/ою)	2	0	0	0	100	8
19. Я зрозумів/ла, що я сильніший/а, ніж я думав/ла	11	8	0	80	6	5
20. Я дізнався/лася про те, якими чудовими бувають люди	15	63	12	15	5	0
21. Я краще розумію потреби інших людей	98	12	0	0	0	0

За даними таблиця видно, що найбільшу частку за категорією «Дуже суттєві зміни» набрано за запитанням про: «Я змінив/ла свої пріоритети про те, що важливо у житті», «У мене з'явилися нові інтереси», «Я можу більше цінувати кожен день свого життя». Тобто серед військовозобов'язаних та військовослужбовців найбільше цінують кожен день свого життя, змінили свої пріоритети, з'явилися нові інтереси (наприклад, вивчення видів та характеристик зброї, спорт та фізична підготовки тощо).

Таким чином, дослідження показали, що кожен осмислює своє життя, виходячи зі свого світогляду, віку становища в суспільстві, потреб та інтересів, сподівань та устремлінь.

Аналіз впливу війни на зміну ціннісних орієнтацій та сенсу життя особистості дало усвідомлення того, що війна – це страшне лихо, біль втрат та гіркота поразок, приводячи до загибелі сотень мільйонів людей, що має прямий вплив на зміну ціннісних орієнтацій та сенсу життя особистості. Зокрема, найболючіша для кожного українця, у т.ч. військового є Російсько-українська

війна. У 2022 році відбулися глобальні виклики, що змінили докорінно кожну особистість, її ціннісні орієнтації та погляди на сенс життя.

3.2. Статистичний аналіз результатів смисложиттєвих орієнтацій особистості військового у період війни

Для сучасної людини пошук сенсу життя стає все актуальнішим: адже з кожним роком світ ускладнюється, а почути свої власні бажання, цілі та смисли стає все складнішим.

Відчуття свідомості свого життя багато в чому залежить від приналежності людини до малої (родина, друзі, робочий колектив) та великої соціальної групи (народність, релігійна група), до причетності до якоїсь важливої справи чи мети. Людина починає отримувати задоволення від життя, оскільки стає частиною сім'ї, колективу на роботі і відчуває свою потребу: у неї є певні завдання, обов'язки, обов'язок (який не обтяжує її, а навпаки – збагачує).

Враховуючи обставини на прикладі ситуації воєнних дій на території України, можна точно стверджувати, що нині, як населення, так і військовозобов'язані та військовослужбовці, переживають вищий ступень екстремальності впливу, при цьому людина переживає крайню ступінь емоційного напруження, що тягне за собою зрив діяльності, а на території активних воєнних дій (та після визволення територій) – внутрішнє навантаження на організм людини перевищує можливості людини, що призводить до руйнування звичайної поведінки та дій людини.

Коли будь-яка особистість бачить, як в результаті військових дій руйнуються будинки, гинуть люди, вона сама знаходилася на межі смерті, тривале відчуття сильних акустичних ефектів (гул техніки, вибух снарядів, крик людей), вимушене перебування в мінімальних умовах для існування (підвалах), всі події формують інші цінності життя.

Під час дослідження проведено статистичний аналіз результатів, зокрема, як зазначалось вище за результатом використання Шкали оцінювання впливу травмівної події, виявлено що серед усієї кількості опитаних 70 ос. мають виражену реакцію на стресову ситуацію, 25 ос. – помірну, 15 ос. – низьку. Враховуючи давність пережитої кризової ситуації (рис. 3.4), можна сказати про прямий вплив строку давності події на її вплив на особистість та реакцію на стресову ситуацію на сьогоднішній день.

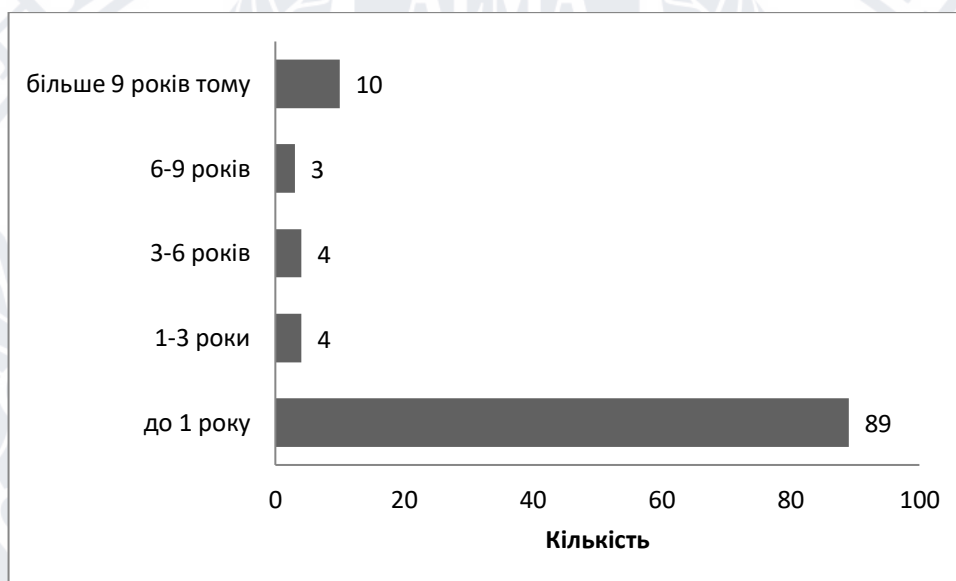

Рис. 3.4. Давність пережитої кризової ситуації військовозобов'язаних та військовослужбовців

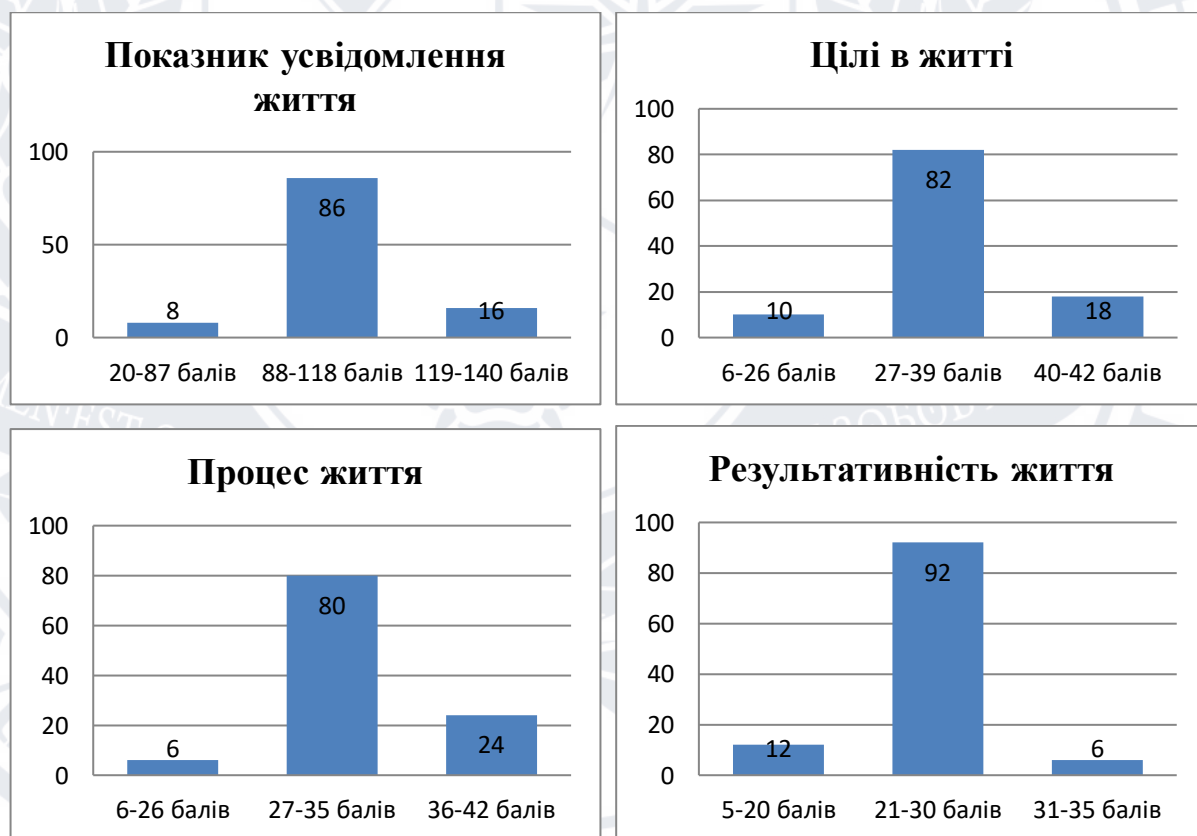
У Додатку 3 наведена інформація щодо відповідей опитуваних військовозобов'язаних та військовослужбовців та видно як вплила травмівна подія на них, наприклад: - у 24,55% часто буває, що будь-яке нагадування про цю подію (ситуацію) змушує знову пережити все, що трапилося, рідко – у 7,27%;

- намагаються уникати всього, що могло б нагадати про те, що трапилося 80% респондентів;

- у більшості наслідком отриманої травми є постійне роздратування і гнів; важко заснути; коли щось нагадувало про те, що трапилося, відчували неприємні фізичні ознаки (пітніли, дихання збивалося, починало нудити, частішав пульс тощо); снилися важкі сни про те, що сталося.

Крім того, можна спостерігати, що 90,91% часто намагаються ні з ким не говорити про те, що трапилося (у т.ч. з них 35% - жінки, та 65% - чоловіки) та намагаються витіснити з пам'яті те, що трапилося 37,27% - іноді, 23,64% - рідко, 13,64% - часто. Дані статистичні показники можна пояснити тим, що через стан постійної напруги, що викликається військовими діями, людина перестає бачити життєву перспективу, тому що вона не знає, що її чекає через хвилину, годину, день, втрачається інтерес до раніше привабливої діяльності.

Проведений Тест сенсожиттєвих орієнтацій за п'ятьма напрямками шкали: «Цілі у житті», «Процес життя», «Результативність життя», «Локус контролю – Я» та «Локус контролю – життя» показав, що за усіма 5 напрямками більшість отримала середню кількість балів, про що можна зробити висновок щодо наявності сенсожиттєвих орієнтацій у більшості опитуваних (рис. 3.5).

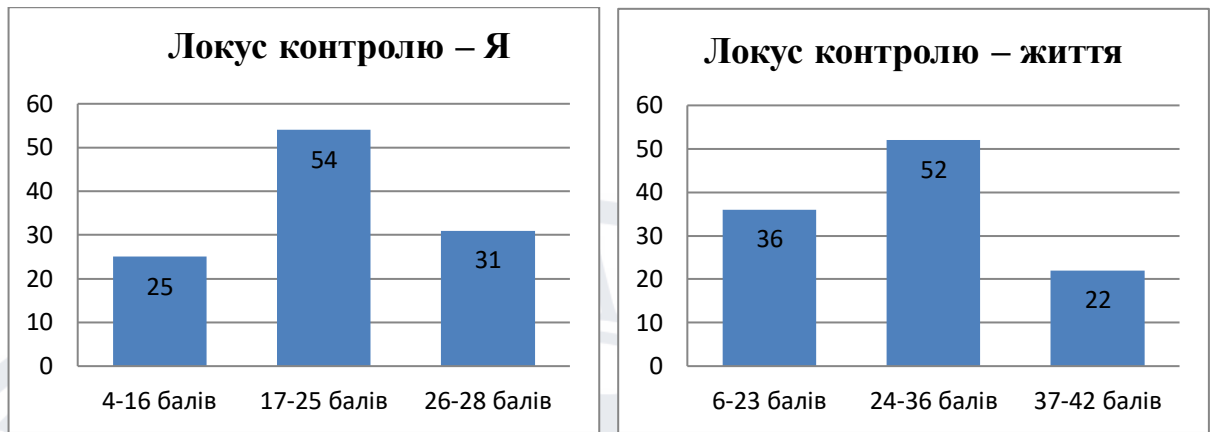

Рис. 3.5. Результати опитування за Тестом сенсожиттєвих орієнтацій за п'ятьма напрямками шкали

Варто зазначити, що 70-84% мають середній показник по усвідомленню життя, мають наявність цілей у майбутньому, які надають життю осмисленості, задоволені результатами свого життя. 7,27-9,09% живуть живе сьогоднішнім або вчорашнім днем (серед них в більшості військовозобов'язані віком до 20 років), майже 11% - мають незадоволеність прожитою частиною життя (серед них в більшості військовослужбовці віком до 40-45 років), за локусом контролю – життя, майже третина опитуваних вважають, що свобода вибору ілюзорна і безглуздо щось загадувати на майбутнє (серед них в більшості військовослужбовці віком після 30 років) (див. рис. 3.6).

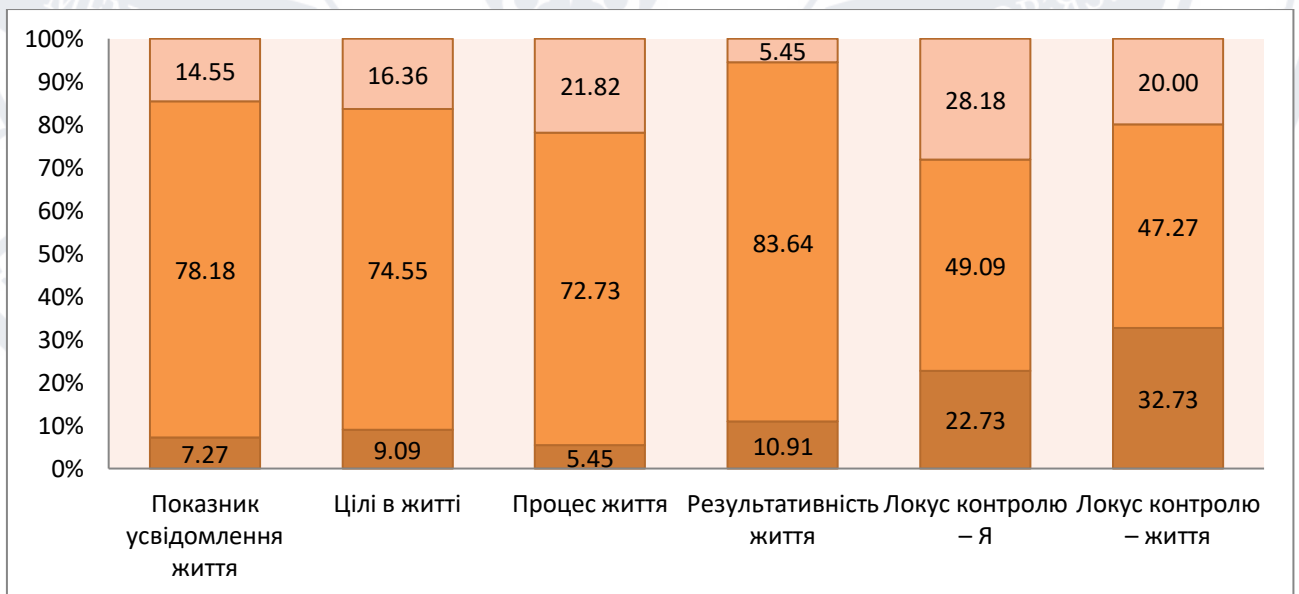

Рис. 3.6. Питома вага відповідей за отриманими балами за кожним напрямком шкали

Таким чином, дослідження за тестом сенсожиттєвих орієнтацій показав позитивні та негативні аспекти: до позитивних відноситься те, що людина починає цінувати кожну мить життя саме у період кризової ситуації (війни), враховуючи, що війна – це серйозне випробування для людини, під час якої вона постійно перебуває на межі життя і смерті, довкола гинуть люди, порушений весь звичний спосіб життя, а людина будь-якої хвилини може померти, тому вона змінюється, і змінюється її ставлення до себе та свого життя, до оточуючих, до світу. Її минуле життя проходить перед очима, в цей момент у багатьох відбувається в душі переоцінка цінностей: хтось починає розуміти, що жив неправильно, що роки були витрачені даремно, що не до того він прагнув; у когось виявляються якості, які у мирний час були непомітними – стають героями.

Дослідження ціннісних орієнтацій у деяких випадках показали і негативні аспекти, наприклад, серед опитаних 33,6% (які дали оцінку 1-3 згоду на твердження) вважають своє життя порожнім і нецікавим. Це показує, що особистість переживає на війні моральний занепад і стає заручницею своїх страхів.

Не менш важливий психологічний тест для дослідження особливостей смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації - «Ціль в житті», за яким можна дійти висновків, що серед 110 опитуваних респондентів найбільшу питому вагу займають особистості, у яких недостатньо ясно уявляє собі мету (сенси) життя (45,45%), майже 41% - явно не вистачає сенсу та мети та лише в 13,64% - ясна і зрозуміла мета (сенси) у житті (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Результати опитування респондентів за психологічним тестом

«Ціль в житті»

Сума балів	К-ть	%
------------	------	---

менша за 92	45	40,91
в інтервалі від 92 до 112	50	45,45
перевищує 112	15	13,64

Як видно, людина втрачає на війні важливу частину себе – впевненість у майбутнє, особливо людської цивілізації. Після боротьби вона вже ні в що не вірить. Однак не усі так вважають, є більшість, яка обрала позицію керування своїм життям, у когось є ресурс творити добро, а хтось намагається просто вижити. Зворушливі відео військових та їх родин в підтвердження цьому.

Зокрема, серед таких відео, варто за цитувати військовослужбовця, ім'я якого не можна оприлюднювати, який сказав: «Цініть кожен свій день, кожную хвилину свого життя цініть, пам'ятайте, за що ми (воїни) тут стоїмо. Ми віддаємо своє життя заради Батьківщини-України». Цими словами відображається суть сенсожиттєвих орієнтацій військовослужбовців, їх ставлення до життя та країни.

За результатом проходження тесту «Сенсожиттєвий кризис» рівень мотивації до пошуку сенсу життя та усвідомлення цього сенсу видно (рис. 3.6): у досліджуваних особистостей низький рівень свідомості та наявні специфічні труднощі у смисловому регулюванні та смислоутворенні життєвого шляху, наприклад:

- 60% відповіли на твердження «У мене ще не вироблено певного життєвого ідеалу»;
- лише 23% відповіли на твердження «Моє життя має глибокий сенс»;
- 45% відчувають внутрішню спустошеність;
- майже 53% не вважають, що знайшли своє життєве покликання чи принаймні близькі до того, щоб його відшукати (при цьому 27,27% відповіли, що знайшли);

– 10% відповіли «абсолютно вірно» та 30,9% - «мабуть вірно» на твердження «У моєму житті немає єдиного і стійкого напрямку, тому що я постійно кидаюся від одного заняття до іншого».

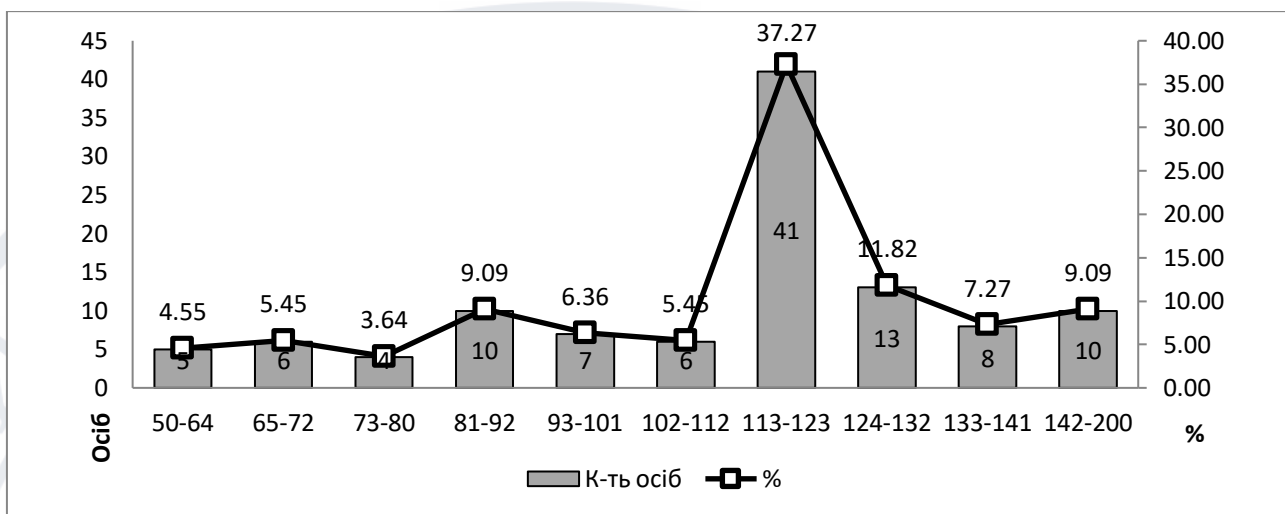

Рис. 3.7. Результати проходження тесту «Сенсожиттєвий кризис»

За Опитувальником посттравматичного зростання отримані наступні результати, при яких більшість голосів за наданими твердженнями отримали такі посттравматичні зміни:

1) Жодних змін:

«Я став/ла краще розуміти духовні питання» – 36,36 % опитуваних,

«Я відчуваю більшу близькість з оточуючими» – 20,0 % опитуваних,

«Я охоче виражаю свої емоції» – 20,91 % опитуваних,

«Я більшою мірою здатний/на приймати речі такими, якими вони є» – 66,36 % опитуваних,

«Я докладую більше зусиль на встановлення відносин з іншими людьми» – 81,82% опитуваних,

«Я краще розумію потреби інших людей» – 89,09%.

2) Дуже незначні зміни: лише за твердженням «Я дізнався/лася про те, якими чудовими бувають люди» (57,27%).

3) Невеликі зміни стосовно: «Я набагато краще розумію цінність власного життя» (64,55%), «Я став/ла більше співчувати іншим» (45,45%) та «Я більше намагаюсь змінити те, що потребує змін» (36,36%).

4) Помірні зміни відчуває більшість кореспондентів стосовно кращого розуміння, що може впоратися зі складнощами (36,36%), що може зробити багато гарних справ у своєму житті (40,91%), що стали більше співчувати іншим (45,45%) та більше намагаються змінити те, що потребує змін (36,36). Також 72,73% зрозуміли, що є сильнішими, ніж думали.

5) Великі зміни спостерігаються у тому, що стали більш впевненою у собі особистістю (що становить більше половини опитаних 51,82%); 90,91% скерували своє життя на новий шлях; 37,27% краще розуміють, що можуть впоратися зі складнощами; 90,91% вважають, що у них з'явилися нові можливості, які не були доступні раніше та 90,91% стали більш віруючими (релігійнішими) людьми.

За результатом перенесення кризової ситуації (на прикладі війни та бойових дій) військовослужбовцями «дуже суттєві зміни» посттравматичного зростання отримали у напрямку таких питань як:

34,55% - «Я змінив/ла свої пріоритети про те, що важливо у житті»

55,45 % - «У мене з'явилися нові інтереси»

72,73% - «Я можу більше цінувати кожен день свого життя».

Крім того, за результатом дослідження (усного опитування) виявлено та згруповано військовослужбовців та військовозобов'язаних за цілями, причинами, за якими вони ідуть служити в Збройні сили України:

1) це сімейні традиції;

2) патріоти – хочу служити та захищати країну та народ;

3) чиї домівки опинилися під окупацією, і головною метою є визволення своєї рідної території від загарбників;

4) заради заробітку, яким потрібна робота.

У стані шоку всі плани на майбутнє втратили значущість і перед людьми стояло гостре завдання – виживання та як жити з цим далі.

Найбільшу складність представляють періоди, коли явно вичерпані минулі погляди на життя, а нові ще не сформовані. Психологи називають такі ситуації

екзистенційною кризою – кризою самого існування індивіда. Втрата близької людини (закрема на війні), розчарування у людях, у професії, раптове руйнування, інвалідизовані травми, самотність – все це унеможливорює продовження звичного способу життя.

Ці події пов'язані з втратою важливих життєвих опор і нерідко супроводжуються важкими болісними переживаннями, які забирають такі цінні в ці моменти душевні сили. Найбільш травматичною для людини є навіть не сама трагічна подія (кризова ситуація), а переживання власної безпорадності перед нею та її невідконтрольність.

Отже, проведені дослідження з використанням шести методик дослідження особливостей смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації, трансформації сенсу життя особистості у кризовій ситуації, у т.ч. військового у період війни показало проблеми з формування смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації, які необхідно вирішити.

Війна має прямий вплив на зміну ціннісних орієнтацій та сенсу життя особистості. Ніхто не залишається таким, яким був до війни, оскільки війна залишає незабутній слід у душі людини.

Варто зазначити, що наявність цілей (сенсу життя) примушує мозок працювати на порятунок. Тому одним з сенсів життя сьогодні є навчитися жити у воєнних умовах: де заробляти кошти, якщо втратив усе, що було до війни, вчитися бути стресостійким, вчитися бути готовим почути погані новини та прийняти їх та обставини, які склалися.

Висновок до розділу 3

Результати емпіричного дослідження показали наступне:

У третьому розділі розкрито результати дослідження щодо сенсожиттєвих орієнтацій військовозобов'язаних та військовослужбовців, цілей в житті та сенсу життя респондентів, сенсожиттєвого кризису респондентів та посттравматичного зростання військовозобов'язаних та військовослужбовців.

Зокрема, результати дослідження показали розгалуженість ставлення до сенсу життя, одним він присутній у їхньому житті, надихає до роботи, надає задоволення від прожитих років, іншим навпаки – сенс життя та цінності відсутні (не знайдені), інші - у пошуках сенсу життя. Однак, більшість мають цілеспрямованість на завтрашній день та у майбутнє.

Є серед військових, які втратили всі звичні сенси життя, оскільки війна стала поза межами досвіду нормального людського життя. Однак, більшість обрала позицію керування своїм життям, у когось є ресурс для захисту країни, а хтось намагається просто вижити. Є такі, що перестали знецінювати своє життя, а матеріальні цінності вже не стоять на першому місці.

Встановлено, що події у зв'язку з війною пов'язані з втратою важливих життєвих опор і нерідко супроводжуються важкими болісними переживаннями, які забирають такі цінні в ці моменти душевні сили.

ВИСНОВКИ

Дослідження було присвячене проблемі вивчення особливостей смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації. Вибірку склали військовозобов'язані та військовослужбовці, які стоять на обліку у Вінницькому обласному військовому комісаріаті (м. Вінниця) та по Україні. Було обрано саме цю категорію досліджуваних оскільки їх професія є екстремальною. Вони майже щодня стикаються із ситуаціями, у яких до людей висуваються вимоги, що перевищують їхній звичайний адаптивний потенціал. Це завжди виклик, загроза життєдіяльності людини або непоправні втрати. Для особистості формується нова психологічна реальність, що впливає на психологічну адаптацію до нових, іноді кардинально змінених умов існування. Таким чином саме ця категорія людей досить часто переживає кризові ситуації.

В результаті дослідження мета досягнута, завдання виконано повністю.

Проведене дослідження дозволяє зробити ряд висновків:

1. Вивчено феномен сенсу життя у різноманітних наукових підходах і концепціях, зокрема виявлено, що теоретичні засади наукових досліджень пошуку сенсу життя людини, можливостей самореалізації, проблеми ставлення людини до власного життя було розроблено в філософії, психології різних періодів часу. Встановлено, що психологія вивчає сенс життя як феномен свідомості, компонент структури особистості та регулятор індивідуальної життєдіяльності, а також як психологічний фактор, що опосередковує спілкування, міжособистісну взаємодію та організацію спільної діяльності людей у групах. Проблема сенсу життя займає гідне місце у роботах видатних психологів: А. Адлера, Г. Горського, О. Данильяна, Г. Єршова, А. Михайлова, О. Скрипніка, В. Франкла, Т.В. Цимбала, Г. В. Чуйка. та ін.

2. Вивчено особистісні цінності і потреби в структурі смислової регуляції, та встановлено, що підходи до розуміння цінностей як психологічного феномену є надзвичайно різноманітним, тому у роботі надано узагальнююче

визначення: як сукупність ієрархічно пов'язаних між собою цінностей, яка ставить людині спрямованість його життєдіяльності. Цінності особистості сьогодні – важливіший ресурс людини.

Джерелом формування ціннісних орієнтацій виступає сенсожиттєва активність особистості, що визначає рівень домагань та її бажання.

Встановлено, що інтерпретація сенсу життя її психолого-педагогічному аспекті безпосередньо пов'язана з тим, у межах якої парадигми здійснюється рефлексія: психоаналітичної; когнітивної; гуманістичної; екзистенційної.

3. Виявлено фактори, рушійні сили та умови розвитку трансформації сенсу життя особистості у кризовій ситуації. Зміна системи культурно-історичних цінностей відбивається у сенсі життя та ціннісних пріоритетах кожної особистості.

Встановлено, що кризові ситуації або ситуації невизначеності чи соціальної нестабільності, різкі зміни у житті, переживання втрати і горя змінюють не лише звичне соціальне середовище людини, яке у свою чергу знижує її особистісний потенціал, але й порушують ціннісні параметри життєдіяльності, що ведуть до спотворення життєвої картини світу, ускладнюють самореалізацію особистості загалом.

Психологічний механізм формування та функціонування сенсу життя особистості передбачає наявність деякого набору ідентифікаторів (ознак, які слугують для ідентифікації особистості, а також приналежність до будь-якої соціальної спільності), за якими людина розпізнає саму себе в різних життєвих ситуацій, у тому числі кризових, та які у ході вікового розвитку змінюється [1]. Таким чином, з розвитком дозрівання особистості серед різних ознак ідентифікації починають домінувати внутрішні особистісно-сміслові основи.

4. У роботі наведено методичні принципи дослідження. Зокрема, при плануванні та проведенні дослідження особливостей смисложиттєвих орієнтацій військослужбовців та військовозобов'язаних осіб у період воєнних

дій були дотриманні такі принципи як: активності, єдності, свідомості та діяльності, детермінізму, психічного розвитку, системності.

5. Розкрито етапи організації і вибірку дослідження, зокрема, процес дослідження сенсожиттєвих орієнтацій особистості, у т.ч. військового у період війни, має свої етапи проведення: попередній етап, етап проведення емпіричного дослідження (включає у себе вивчення особливостей впливу кризової ситуації на трансформацію сенсу життя особистості; безпосереднє проведення анкетування, тестування), обробка отриманих даних та аналіз результатів дослідження.

6. Розроблено програму дослідження та підібрано комплекс діагностичних методик, зокрема обрано: Шкалу оцінювання впливу травмивної події, Тест сенсожиттєвих орієнтацій, Тест «Ціль в житті», «Опитувальник сенсу життя» (MLQ), Тест «Сенсожиттєвий кризис», Опитувальник посттравматичного зростання. Для проведення опитування респондентів було підготовлено Google-форми, що включають анкети-опитувальники, які були розповсюджені шляхом: безпосередньо на базі дослідження, шляхом усного анкетування; через оприлюднення оголошення на тематичних телеграм-каналах, з посиланням на розроблені Google-форми (які є у вільному доступі); шляхом викладання сторіз у соцмережах (Instagram, Facebook) із закликом бажаючих прийняти участь в опитуванні.

7. Проведено аналіз результатів дослідження особливостей впливу кризової ситуації на смисложиттєві орієнтації особистості. Опрацьовано отриманий емпіричний матеріал. Аналіз впливу травмивної події показав, що 90,91% часто намагаються ні з ким не говорити про те, що трапилося (у т.ч. з них 35% - жінки, та 65% - чоловіки) та намагаються витіснити з пам'яті те, що трапилося 37,27% - іноді, 23,64% - рідко, 13,64% - часто.

З'ясовано, що 70-84% мають середній показник по усвідомленню життя, мають наявність цілей у майбутньому, які надають життю осмисленості, задоволені результатами свого життя. 7,27-9,09% живуть живе сьогоднішнім

або вчорашнім днем (серед них в більшості військовозобов'язані віком до 20 років), майже 11% - мають незадоволеність прожитою частиною життя (серед них в більшості військовослужбовці віком до 40-45 років).

Серед 110 опитуваних респондентів найбільшу питому вагу займають особистості, у яких недостатньо ясно уявляє собі мету (сенс) життя (45,45%), майже 41% - явно не вистачає сенсу та мети та лише в 13,64% - ясна і зрозуміла мета (сенс) у житті.

8. Наведено статистичний аналіз результатів дослідження смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації військового у період війни. Враховуючи обставини на прикладі ситуації воєнних дій на території України, можна точно стверджувати, що нині, як населення, так і військовозобов'язані та військовослужбовці, переживають вищий ступень екстремальності впливу, при яких людина переживає крайню ступінь емоційної напруги, що тягне за собою зрив діяльності, а на території активних воєнних дій (та після визволення територій) – внутрішнє навантаження на організм людини перевищує можливості людини, що призводить до руйнування звичайної поведінки та дій людини.

Проведене дослідження з використанням шести методик дослідження особливостей смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації, трансформації сенсу життя особистості у кризовій ситуації, у т.ч. військового у період війни показало проблеми з формування смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації, які необхідно вирішити.

Таким чином за результатами дослідження доведено виставлену гіпотезу та доведено, що під впливом кризових ситуацій (війни та воєнних дій в Україні) відбуваються зміни та трансформації смисложиттєвих орієнтацій та сенсу життя особистості.

В результаті здійсненого магістерського дослідження набула подальшого розвитку система знань про структуру, сутність та особливості розвитку смисложиттєвих орієнтацій особистості у кризовій ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антологія світової філософії. Т. 2. М., 1970. С. 157-161.
2. Антонова Н.О. Ціннісні орієнтації у системі особистісних якостей: автореф.дис.....канд.психол.наук: 19.00.07 / Н.О.Антонова. К., 2003. 21 с.
3. Балл Г. О. Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять [Текст] / Г. Балл // Психологія і суспільство. Тернопіль, 2009. № 4 (38). С. 25–53.
4. Банах В. А. Трансформація ціннісних орієнтацій молоді в умовах кризового суспільства // Гуманітар. вісн. ЗДІА. 2016. Вип. 64. С. 13-21.
5. Баскаков В.Ю. Свободное тело: Хрестоматия по телесно – ориентированной психотерапии и психотехнике /В.Ю. Баскаков. М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2001. 244 с.
6. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн.1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: навч.-метод.видання / І.Д.Бех. К.: Либідь, 2003. 280 с.
7. Василенко С. В. Особливості впливу стресогенних умов професійної діяльності на психіку військовослужбовців Збройних Сил України. №1 (54) 2020. С. 45-49. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-54-1-45-50>
8. Васютинський В.О. Ціннісно-орієнтаційні площини сучасного українського суспільства / Проблеми загальної та педагогічної психології: 36. наук, праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. К., 2006. Т. 8. Вип. 6 С. 40–45. 61
9. Верменич Я. Донбас, як порубіжний регіон: територіальний вибір / Я. Верменич. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 69 с.
10. Винославська О. В. Емпіричні методи психології [Текст] / О. В. Винославська // Практ. психологія та соц. робота. 2005. № 5. С. 1–7.
11. Гаженко О. П. Система цінностей і життєвий стиль студентської молоді // Практ. психологія та соц. робота. 2021. № 12. С. 54-58.

12. Геращенко Т.Г. Філософія у стислому викладі. Навчальний посібник Суми: Університетська книга, 2015. 180 с.
13. Голев С. В., Голева О. С. Методология и методы научного исследования, методика психологического исследования / С. В. Голев, О. С. Голева. Херсон: ОМУРЧ “Украина” ХФ, 2010. 213 с. Ч. 1.
14. Головатий М. Ф. Соціологія молоді : курс лекцій / М. Ф. Головатий. 2-ге вид., перероб. і доп. К. : МАУП, 2016. 304 с.
15. Головаха Е.И, Кроник А.А. Жизненный путь и средства обитания человека. В кн.: Психология и архитектура. Таллин : Тал. Пед. Ин – т, 1983, с 191 – 193. 52
16. Горлач М.І. Природа цінностей. Наукові записи Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. Харків: ХВУ, 1999. Вип.3 с. 14-26. 51
17. Джеймс Крамбо, Леонард Махлік Тест сенсожиттєвих орієнтацій. URL: <https://psytests.org/personal/tso.html>
18. Еріх Фромм Втеча від свободи./ Перекладач Максим Яковлев . Київ: Видавництво Книжковий клуб «Клуб Сімейного дозугу», 2020. 288с.
19. Зливков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ, 2016. 219 с.
20. Кавалеров А.А. Цінність у соціокультурній трансформації: монографія / А.А. Кавалеров. Одеса: Астропринт, 2001. 224 с.
21. Карпенко З. Предмет і метод аксіопсихології особистості / З. Карпенко // Психологія і суспільство: укр. наук.-екон. та соц.-психол. часоп. 2018. № 1. С. 35–62.
22. Карпінський К.В. Ідентифікаційна функція сенсу життя. Журнал "Психологічні дослідження", 2017. Том 10 №55. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjh8HNB3pL6AhWntYsKHUmJDTA4FBAWegQIBhAB&url=https%3A%2F%2F>

Fpsystudy.ru%2Findex.php%2Fnum%2Farticle%2Fdownload%2F348%2F186%2F192&usg=AOvVaw1MXSGwoI_PKyhMPOUw6e8a

23. Кісарчук З. Г. Методологія і методи практичної психології [Текст] / З. Г. Кісарчук // Практ. психологія та соц. робота. 2012. № 2. С. 53–57.
24. Ковальчук В.В. Основи наукових досліджень. К.: Слово, 2009. 239 с.
25. Корольчук М. С., Трофімов Ю. Л. Методологічні та теоретичні проблеми психології / М. С. Корольчук, Ю. Л. Трофімов. К.: Ніка-Центр, 2019.
26. Крайг Г. Психология развития / Н. Мальгина (пер. с англ.). 7-е изд., междунар. СПб.: Питер, 2000. 992 с.
27. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень / О. В. Кустовська: Курс лекцій. Тернопіль : Економічна думка, 2005. 124 с.
28. Кушнір М.В. Особливості адміністративно-правової відповідальності військовослужбовців. Наука і правоохорона, 2017, № 2(36). С. 138-143. URL: <http://naukaipravoohorona.com/journal/ukr/2017>
29. Матяж С. В. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]. Сер.: Соціологія. 2013. Т. 225, Вип. 213. С. 27-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2013_225_213_7 56
30. Методологічні принципи психологічного дослідження. URL: http://um.co.ua/11/11-2/11-28183.html#google_vignette
31. Музика О.Л. Криза творчої особистості: суб'єктивно – ціннісний підхід до типології / Збірник наукових праць Інституту психології ім.. Г.С. Костюка АПН України, 2001. С. 63 – 72. 53
32. Мурзіна О. А. Формування професійних ціннісних орієнтацій майбутніх юристів у процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. пед.

наук : [спец.] 13.00.04 теорія і методика проф. освіти / Мурзіна Олена Анатоліївна ; КПУ. К., 2017. 20 с.

33. Немировский В. Г. Смысл жизни: проблемы и поиски. К., 1990. С. 18-21.

34. Олексенко Р. І. Вплив комунікацій на ціннісні орієнтири особистості // Гуманітар. вісн. ЗДІА. 2015. № 62. С. 65-73.

35. Опросник смысложизненного кризиса, ОСК. URL: <https://psytests.org/result?v=mtzPFe>

36. «Опросник смысла жизни» (MLQ). URL: <https://psychology.snauka.ru/2015/10/6019>

37. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навчальний посібник. Київ, 2018. Том 1. 208 с.

38. Пальчик С. І. Ціннісні орієнтації військової діяльності у збройних силах України. Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія : наук. журнал. 2011. №2. С. 127-132. URL: dspace.pdpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/8518

39. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т.М. Титаренко. Київ, Агропромвидав України, 1998. С. 69–99.

40. Роменец В.А. Жизнь и смерть. Постигание разумом и верой. Киев: Либідь, 2003. 232 с.

41. Рубинштейн М.М. О смысле жизни. Труды по философии ценности, теории образования и университетскому вопросу в 2-х томах. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2008. 480 с.

42. Савченко Л. Вивчення ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді / Л. Савченко // Рідна школа. 2005. No 8. С. 39–41.

43. Сафонік Лідія Буттєвість сенсу людського життя : монографія / Л. Сафонік. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 350 с.

44. Климишин О.І. Психологія духовності особистості: християнсько-орієнтований підхід / О.І. Климишин. Івано-Франківськ: Гостинець, 2010. 440 с.
45. Севаст'янова О.А. Ціннісні орієнтації особистості сучасного студента. Педагогіка і психологія: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м.Київ, 5-6 квітня 2019 року. Київ, 2019. С.17-21.
46. Татенко В. О. Методологічні проблеми сучасної психології [Текст] / В. О. Татенко // Педагогіка і психологія. Вісн. Академії педагогічних наук України. К., 2012. № 1 (74). С. 14–21.
47. Троїцька О. М. Політична ідентичність студентства в системі ціннісних орієнтацій і толерантнісного зростання // Гуманітар. вісн. ЗДІА. 2017. Вип. 57. С. 130-137.
48. Туриніна О. Л. Методологія та методи психологічного дослідження: навч.-метод. посіб. / О. Л. Туриніна. Київ : ДП "Вид. дім "Персонал", 2018. 206 с. Бібліогр.: с. 199–205.
49. Формування загальнолюдських та патріотичних цінностей у студентської молоді : зб. наук. пр. : [матеріали регіон. наук.-практ. конференції 23 квітня 2015 року]. Вип. 6 / МОН України, Дніпропетр. держ. аграр.-екон. ун-т, Каф. філософії, соціології та історії ; [редкол.: А. С. Кобець (відп. ред.) та ін.]. Дніпропетровськ : [Придніпров'я], 2015. 272 с.
50. Формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах : монографія / [за ред. В. В. Мачуського]. Київ : ТОВ "За друга", 2017. 220 с.
51. Франкл В. тест «Ціль в житті». URL: <https://psixologiya.org/psixodiagnostika/metodiki/2304-test-cel-v-zhizni.html>
52. Франкл В. Человек в поисках смысла. М.: Прогресс, 1990. 367 с.
53. Фрейд З. Психологія спільнот і аналіз людського «Я». Київ: Видавництво Мультимедійне видавництво Стрельбицького, 2021. 606 с.

54. Фурман А. В. Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: монографія / А. В. Фурман. К. Тернопіль: Економічна думка, 2013.
55. Хохлов О.В. Права та обов'язки військовослужбовців. Міжнародний науковий журнал «Грааль науки» № 2-3 (квітень 2021). С. 153-158. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/grail-of-science/article/view/10654/10010>
56. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України : кол. моногр. / [Балакірева О.М., Геець В.М., Сіденко В.Р. та ін.] ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". К., 2014. 340 с. 55
57. Чмиленко, Ф.О. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» [Текст] / Ф.О. Чмиленко, Л.П. Жук. Д.: РВВ ДНУ, 2014. 48 с.
58. Чмир О. Б. Ціннісні орієнтири української молоді в умовах сучасних соціокультурних викликів // Гуманітар. вісн. ЗДІА 2015. № 60. С. 234-243. 63
59. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007. 640 с.
60. Adler A. Der Sinn des Lebens. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 1973.192 S.
61. Adler A. Psychotherapie und Erziehung: Ausgewählte Aufsätze. Bd I: 1919-1929 / Hg. von H.L.Ansbacher, R.F.Antoch. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 1982 a. 267 S.
62. Bolshakov V.I., Kutsova V.Z. and Kotova T.V. Nanomaterialy i nanotekhnolohiyi [Nanomaterials and nanotechnologies]. Dnepropetrovsk : PSACEA, 2016, 220 p. (in Ukrainian).
63. Clausen, J. A. (1995). Gender, contexts, and turning points in adults' lives. In Moen, P., Elder, G. H., & Luscher, K. (Eds.), Examining lives in context: Perspectives on the ecology of human development. Washington, DC: American Psychological Association.

64. Google-форма тесту Віктора Франкла «Ціль в житті». URL: https://docs.google.com/forms/d/1k8TqmEQHEOP_Odr7ShlLimhv6mP2zz6pqr7Tj3S6xvI/edit
65. Google-форма Тесту сенсожиттєвих орієнтацій. URL: <https://docs.google.com/forms/d/1BY52NBcjKkg5NGh3sohSfKYntiPneTi8sHGkdhH7Q2c/edit>
66. Google-форма Тесту Шкала оцінювання впливу травмивної події. URL: <https://docs.google.com/forms/d/1y4f4mFav8tP9Bm83GsNtq5gs2NkowGIB2fHo5y7rx4/edit>
67. Kiang L., Fuligni A.J. Meaning in Life as a Mediator of Ethnic Identity and Adjustment Among Adolescents from Latin, Asian, and European American Backgrounds. *Journal of Youth and Adolescence*, 2010, Vol. 39, 1253–1264.
68. Neurologic and Neurocognitive Meaning in Life and Its Relationship With Physical, Mental, and Cognitive Functioning: A Study of 1,042 Community-Dwelling Adults Across the Lifespan December 10, 2019 <https://www.psychiatrist.com/jcp/neurologic/cognition/meaning-in-life-and-physical-mental-and-cognitive-functioning/>
69. Roberts S.E., Cote J.E. The Identity Issues Inventory: Identity Stage Resolution in the Prolonged Transition to Adulthood. *Journal for Adult Development*, 2014, 21(6), 225–238.
70. Viktor E. Frankl, The Feeling of Meaninglessness: A Challenge to Psychotherapy, *American Journal of Psychoanalysis*, Vol. 32. № 1. 1972. p. 86.
71. Volodymyr Ivanovych Bol'shakov : bibliohrafiya vchenykh [Vladimir Ivanovich Bolshakov : bibliography of scientists]. Compiled by T. A. Shpakovskaya. Dnipro : Svydler A. L. Publ., 2018, 416 p. (in Ukrainian).

